

Door de mand vallen

Spreekwoorden en volksjustitie (1)

*In 't begin uytscheyden is minder schande,
Dan datmen in 't leste valt door de mande.¹*

De uitdrukking 'door de mand vallen' betekent volgens Van Dale's woordenboek: 'tenslotte moeten bekennen, (gew. ook) er niet in slagen iets tot een goed einde te brengen'.² Van Dale's *Idioomwoordenboek* verklaart de uitdrukking met 'betragt worden': 'Als iemand door de mand valt, worden plotseling zijn ware bedoelingen duidelijk, of komt zijn ware aard naar boven.'³ Het is dus hetzelfde als 'ontmaskeren': 'iets of iemand in zijn ware gedaante laten zien'.⁴ Het spreekwoord is oud, want het komt al voor in de *Adagia* uit 1552 van de Amsterdammer Reyer Gheurtz: *Hy valt dör die mande*. En een met zijn billen bloot door de mand vallende man is afgebeeld door Bruegel op zijn *De Spreekwoorden* uit 1559.⁵ De herkomst van het gezegde is,

¹ WNT IX, 184 (v. Mander [†1606], *Grondt d. Schildere* I, 7). Afbeelding: Pieter Bruegel (1559)

² Van Dale 1984, 1649. Voor de tweede betekenis, vgl. Engels *fall through* 'fail, miscarry; come to nothing: *His scheme fell through.*' (Hornby 1974, 312) Zie Stoett 1974, 172 n°862: *Een korf krijgen*, vooral in Groningen in gebruik: afgewezen worden bij een huwelijksaanzoek of een examen: Duits: *durchfallen* of *plumpsen*; Engels: *to fall through*; *to be plucked* [? Moet zijn: *flunked*] (*floored* [Hornby, 334: *Tom was floored by two questions in the examination paper*]); Frans: *se fair coller*; *être coller* [vgl. blijven plakken, voor: blijven zitten]; *remporter une veste* [? als tegengestelde van *remporter un succes*]. In Tilburg *een ketel halen*, in Zuid-Afrika *hy het die pot mis gesit*, in Zuid-Nederland *buizen, een buis krijgen*; Walloons *attraper une buse* (buis = slag); Van Dale 1984, 466: *buis* (III), slag, vlaag, ruk; *iemand een buis geven*, een pak slaag; *iemand zijn* of *een buis geven*, hem afwijzen, afzeggen, m.n. de liefdesbetrekkingen afbreken of een blauwtje laten lopen; *een buis krijgen, er met een buisje afkomen*, niet slagen bij een examen, niet verkozen worden, afgewezen worden. AdC, in: *Vk* 15, 201 n°260: *Een korf krijgen. Buizen, een buis geven, een buis krijgen; met zijn gat in 't water(ke) vallen.*

³ Van Dale 1999, 536.

⁴ Van Dale 1984, 1946: *de huichelaar, de bedrieger werd ontmaskerd*. Een oude voorbeeld van de uitdrukking uit 1776 uit de Gentse politiedossiers luidt: 'ende dat frans Stalins eijndelijng (na loochenen) door de mande vallende hun alsdan heeft bekend het genoemde lijnwaet te hebben gestolen. (Crim. proc.; Lievrouw-Coopman 1950, 831) Vgl. G.J.H. Dijkhuis, *Twents Wb*. Enschede 1991, 641: *Duur de mände vallen*, een bekentenis afleggen, omdat ontkennen niet meer helpt.

⁵ Prędota, Stanisław & Marijke Mooijaart (eds.), *Reyer Gheurtz' Adagia*, Wrocław 2009, 120 n°710. Vgl. ook Everaert (†1556), 482: 'Dies (t.w. *wegens eene niet vervulde verplichting*) ic vallen moet duer de mande.' (WNT IX, 184) Verdam, 345: *dore die mande vallen*, door de ben druipen. Dieter Ronte, *Pieter Bruegel*, Amsterdam 1975, 20f: 'Vlaamse Spreekwoorden', n°39 [elders n°55]. De ontblote billen verwijzen naar *Met de billen bloot (moeten) komen*, zijn fouten of tekortkomingen moeten tonen of opbiechten; opening van zaken moeten geven (Van Dale 1984, 352), bij Harrebomée I, 58: *Iemand met de billen bloot leggen* (= zijn fouten tonen = door de mand laten vallen). Ook zien we de door de mand vallende man *een lange neus maken*, d.w.z. de hand met uitgespreide vingers met de duim tegen de neus te zetten als gebaar van bespotting. (Van Dale 1984, 1814) Harrebomée I, 182 (III, 179) heeft: *Hij krijgt een' neus van eene el lang* (of: *een' langen neus*), dit is van schaamte, zoals blijkt uit De Brune, 235: *Hy druypte wegh, beschaemt en bangh, / Met eene neus een elle langh*. Vgl. *Met een' langen neus afzakken*. Harrebomée constateert een verkorting, want in hetzelfde *Neus-Spreekwoorden* staat ook: *Een' langen neus*, maar dit is juist de bespotting (in huidige taal: *Een lange neus voor je*, als een spotgeschenk: hier heb je een lange neus = je bekijkt het maar). In Van Dale's *Idioomwoordenboek* (584) wordt beweerd, dat het gebaar vooral wordt gemaakt als jij iets hebt wat de ander

aldus het *Idioomwoordenboek*, niet afdoende opgehelderd. Er zijn twee verklaringen, die geen van beide bevredigen. Ten eerste: *de mand* in kwestie zou een strafwerktuig zijn. Een veroordeelde werd in een mand boven het water gehangen en kreeg geen eten en drinken: wel kreeg hij een mes. Terwijl hij zo hing, bekogelde het publiek hem met allerlei viezigheid. Als de man het niet meer uithield had hij nog maar één keus: met het mes het touw doorsnijden en zich met mand en al in het water laten vallen. Een kleurrijk verhaal, merkt het *Idioomwoordenboek* op, maar het probleem ermee is, dat de uitdrukking luidt: *door de mand vallen*, hetgeen suggereert dat de bodem heeft losgelaten. Van een loslatende bodem is wel sprake in de tweede verklaring. Deze wil dat het zou gaan om een mand waarin een meisje een vrijer naar boven hees. Als het een ongewenste vrijer was, zorgde zij dat de bodem van de mand zo krikkemikkig was dat die losliet, en de vrijer viel door de mand. Bij deze verklaring hebben we het probleem dat de betekenis van de uitdrukking niet verklaard wordt. Een vrijer die ‘door de mand valt’ is teleurgesteld en komt bedrogen uit. In de uitdrukking is daarvan echter geen sprake: deze houdt in dat iemand ergens op betrappt wordt.⁶

Om met het laatste te beginnen: het is natuurlijk merkwaardig dat ongewenste vrijers worden opgehesen in krakkemikkige manden, zeker wanneer zoiets om de haverklap gebeurt zodat het tot een uitdrukking wordt.⁷ Echter vrijers, die in manden worden opgehesen, is een bekende topos in

niet heeft. Het lange-neusgebaar beeldt datgene uit wat men bij zijn ‘slachtoffer’ ziet (of wil zien): een ‘lange neus’ als uiting van teleurstelling. Deze teleurstelling zit in *Op zijn neus kijken*. Wie erg teleurgesteld is, kijkt *lelijk* op zijn neus. Als je teleurgesteld of beteuterd bent, sla je vaak je ogen neer en kijk je dus letterlijk op je neus. (ID., 587) (Maar om hem echt te zien moet je een lange neus hebben). Van Dale 1983, 922: *jemandem eine (lange) Nase drehen, machen*, naar iemand een lange neus maken. Ter Laan (1977, 255) heeft: *Hij kreeg een lange neus*, hij werd beschaamd gemaakt, hij ging met schande weg. Waarschijnlijk omdat men zo iemand bespot door de hand met de vingers uitgespreid voor de neus te houden. De bespotter heeft dus feitelijk de lange neus. CH: Hij maakt een lange neus als spotgebaar moet ‘een lange neus hebben van beschaming’ als basis hebben. Lange neuzen van beschaming (of teleurstelling) komen regelmatig voor in *Duizendeneen Nacht*; de neus is zo lang dat hij de grond raakt. [Zie verder: Frau Holle – Baba Yaga; AT 403; Pinokkio, etc.] Overigens ontbreekt dit gebaar op de versie van Pieter Brueghel de Jongere, die de omslag van Mieder 2004 siert (zie ook Plate 4). Het gebaar wordt door Alan Dundes besproken: *He falls through the basket* (50), showing a man whose naked buttocks have fallen through a basket. The latter basket case’s use of the thumbing the nose gesture, the so-called Shanghai gesture, studied by Archer Taylor [...]. Bruegel liked this gesture as he apparently also used it in a print of 1560 entitled *La Fête des fous* which according to Taylor (1972, 300) is the earliest illustration, a terminum ante quem, of the Shanghai Gesture that he was able to find. (Dundes, in: Mieder 2004, 32f)

⁶ Van Dale 1999, 536. Er volgen twee voorbeelden, over een Italiaanse oud-soldaat die door de mand viel toen hij in een weekblad niet-gepleegde misdaden onthulde om met het honorarium drugs te kunnen kopen. In het tweede is voor een PvdA-stemmer minister-president Kok door de mand gevallen (hij bleek niet te zijn wat de PvdA-stemmer had verwacht). Het tekeningetje toont een mand opgehangen boven een rivier. Het ‘kleurrijke’ verhaal komt uit *De Volksvermaken* van Jan ter Gouw: een veroordeelde wordt in een mand boven ’t water gehangen, zonder eten of drinken, maar met een mes bij zich. Als hij ’t niet langer vol kon houden, sneed hij het touw door en plompte in het water. Ter Laan (1977, 230) bemerkt: Deze man viel dus niet door de mand.

⁷ Stoett 1974, 202 n°1020 geeft enige synoniemen voor ‘door de mand vallen’: *door de ben, mat of het net vallen*, ‘iets moeten bekennen dat men eerst heeft geloochend’, wat op de oudste plaatsen ‘niet slagen’ betekent, daarna ‘beschaamd staan, met schande van iets afkomen’; ook ‘zijn bewering niet staande kunnen houden’ kan ontleend zijn aan een geval dat men staat of zit in een mand met zwakke bodem, waardoor men eindelijk heenzakt, waarbij men dus zijn steunpunt verliest en zich niet staande houden kan. Inderdaad schijnt men vroeger wel een ongewenste vrijer in een mand met zwakke bodem opgehesen te hebben, waardoor hij heen moest zakken, vandaar dat *door de mand vallen* ook de betekenis had van een blauwtje lopen (vgl. *een korf krijgen*). Het *WNT* (IX, 184) noemt de synoniemen *door de ben, de mat, de koets vallen*, en verklaart ‘vallen’ als door iets heen zakken. *Een blauwtje lopen*, een blauwe scheen opdoen, afgewezen worden bij een huwelijksaanzoek, of (bij uitbreiding) bij enig ander verzoek (Van Dale 1984, 367), omdat men er een schop tegen krijgt. De uitdrukking was in de 17e eeuw: *een blauwe scheen lopen*. (ID. 1999, 67) Sloet 1887, 203 geeft schuchtere vrijers de raad om een ei of veer van een koekoek bij zich te dragen, zoals in Noord Duitsland, dan hoeven ze niet bang te wezen om een blauwe scheen te lopen. Harrebomée I, 59: *Hij heeft*

de literatuur. De dichter Virgilius, in de middeleeuwen omgevormd tot een tovenaars, raakte erdoor in de problemen, hetgeen uitvoerig is onderzocht door John Webster Spargo in zijn studie *Virgil the Necromancer* uit 1934. Hij vermeldt enige vroege vormen en begint met de Indiase *Katha Sarit Sagara*, voltooid in 1070, waarin een van een lange reis terugkerende koopman ontdekt, dat zijn vrouw hem ontrouw is: ze laat namelijk iedere avond een mand, overdekt met leer, zakken uit een raam, en wie er in gaat, wordt opgehesen in het huis en verlaat het op dezelfde wijze de volgende ochtend. Ook de collectie van *Duizend en Een Nacht* bevat een dergelijk verhaal. Hier ziet de musicus Ibrahim Abn Ishak ergens een grote mand hangen aan zijden touwen, kruipt erin, wordt opgehesen en door mooie slaven gebracht naar een paleis, waar hij de nacht doorbrengt met een schone dame. Hij vertrekt ook weer in de mand, etc. Spargo wijst erop dat in de *Katha Sarit Sagara* nog twee verhalen te vinden zijn waarin de minnaar wordt opgehesen, de ene keer gewoon met een touw, de andere keer in een houten stoel aan een touw. En Spargo concludeert van deze verhalen, dat manden dienden als transportmiddel tussen geliefden. Vervolgens wijst hij op *Floire et Blanceflor*, waarin de held zich verstopt in een bloemenmand en zo in het verblijf van zijn geliefde wordt gebracht. Dit komt al voor in een Boeddhistisch exemplaar, gedateerd rond 450: een liefdeszieke jongeling wordt, verstopt in een bloemenmand, door de min van het meisje (die kennelijk heel sterk was) het zevenvoudig bewaakte huis van zijn geliefde binnengedragen. Er zijn meerdere groepen van *Floire et Blanceflor*-verhalen en in een andere groep (waartoe Spargo ook de Nederlandse versie rekent,

een blauwtje (of: *een blauwe scheen*) *gelopen*. Schrijnen (I, 243) neemt met instemming van Stoett (n°214) over: 'zijn scheen stooten, er tegen lopen; vandaar niet slagen.' Dit lijkt bevestigd in het spreekwoord *Het is dwaasheid, voor eene blaauwe scheen te duchten, eer men zich ooit stiet*. (Harrebomée I, 168; zie ook III, lxi: *Hij zal eene buis krijgen*. In Vlaanderen zegt men dit voor *een blaauwtje lopen*.) Vgl. ook *Daar stoot hij zijne scheenen*. (II, 244) Het schoppen is echter aantoonbaar ouder. De schilder-dichter Adriaen van der Venne (1589-1662) heeft in zijn *Blaauwe-scheens-krakeel ofte Boeren-campien-om* (1623) een vechtpartij tussen boeren 'bij Kinkeldam, te Plompendorp' beschreven. Een boerenmeid, die twee vrijers een blauwe scheen had geschopt, was de aanleiding van het krakeel. (Meertens 1942, 142) Hiermee hangt samen: *Iemand tegen de schenen schoppen*, beledigen, kwetsen, pijnlijk treffen, vgl. *dat zal hem voor de schenen springen*, of: *tegen de schenen lopen*, dat zal tot zijn nadeel, oneer, schande aflopen [Van Dale 1984, 2506]; vgl. Harrebomée II, 244; ook: *Dat is wel hard voor de scheenen; Hij heeft het hard voor zijne scheenen*; vgl. *iemand iets voor de scheenen werpen; iets voor de scheenen hebben*. Laan 1977, 307: *Hij heeft het hard voor de schenen gehad*, hij heeft een groot verlies geleden; hij is in zijn verwachting zeer teleurgesteld. Lett. men heeft hem tegen de schenen geschopt, verwijzend naar *Hij heeft een blauwe scheen gekregen*, zijn huwelijksaanzoek is afgewezen, zijn meisje heeft hem de bons gegeven. Voor *Iemand iets voor de schenen werpen*, hem verwijten doen, waar hij bij is, verwijst hij naar *Iemand iets voor de voeten werpen*, hem verwijten doen, beschuldigen (ID., 374); Van Dale 1984, 3264: *iemand iets voor de voeten gooien*, het hem verwijten. Wie tegen de schenen is geschopt, heeft een zeer been. Als dan tegen het been wordt geschopt, is dat *tegen het zere been*, een opmerking die verkeerd valt, over iets waarvoor iemand erg gevoelig is (Van Dale 1999, 41), maar Ter Laan (1977, 34) heeft: *Dat krijgt hij op zijn zeer been*, dat komt voor zijn rekening. Dykstra (I, 198) meldt, dat als meisjes het vuur in de haard borgen zodra de huisgenoten naar bed waren, dit voor de vrijer een onfeilbaar teken was dat hij 'blauw' zou krijgen. ID., 203: ook werd de vrijer bij de deur afgescheept – met een blauwe scheen. [...] Een koel weigerend antwoord is soms het loon voor al zijn geduld. Hij loopt een blauwen scheen. // Zij, die een blauwe scheen hadden, kwamen in de herberg bij elkaar en bleven plakken, zodat het voor thuis leek dat ze geen blauwtje hadden gelopen. (West-Friesland ± 1890; *Speelw.* 4, 332) 'Blauwe schenen' zijn afgewezen jongens, die *blauw* hebben gehaald. (*Speelw.* 5, 57) Rond Denekamp: *Deur de ben vallen*, door de mand vallen (een *ben* is een grote draagmand voor kippen, hooi, enz. (*Dr.Bl.* NS 2, 48) Op Zuid-Beveland in Zeeland werd de Meivond, die steeds op de eerste Zaterdag in Mei viel, gebruikt om de meisjes, die een der leden van de 'joengersgilden' een blauwtje hadden laten lopen, een stropop thuis te brengen, die boven op het dak of in een boom werd geplaatst. (*E.V.* 8, 1936, 97) In Westfries: Niet (= afgewezen), dan gaat hij heen, met 'n *blauwe skeen* en zet de naam van dit *maidje* bij de andere *meugebitten*, waar hij eerder 'n *blauwtje liep*. (*Speelw.* 1, 1946, 104f. *Meugebet*, iemand, die de plaats inneemt, welke een ander heeft geweigerd; b.v. een meisje, dat i.p.v. een ander, die weigerde, met een jongen ter kermis of ter bruiloft gaat. Van meugen = mogen; bet = beter; iemand, die altijd meer lust en zo nauw niet kijkt. Karsten, *Het dialect van Drechterland*, II, 65.)

maar dat klopt niet), waartoe onder meer Boccaccio's *Il Filocolo* behoort, wordt de in de bloemenmand verborgen minnaar opgehesen naar het raam van de dame middels een touw. Op een afbeelding van *Ein gar schone neue histori der hohen lieb des kuniglichen fursten Florio vnnnd von seyner lieben Biancheffora* (Metz 1499) is te zien hoe Philocolo gestopt werd in de rozenmand en door twee beneden staande mannen wordt opgehesen met behulp van een katrol aan het eind van een uit de gevel stekende balk. Een laatste voorbeeld komt uit *Le Marques de Romme* (eind 13^e eeuw), waarin Darius, de Perzische koning, zijn mooie dochter opgesloten houdt in een toren, bewaakt door eunuchen, en geen man toestaat haar te zien. Maar een van zijn seneschalken heeft een zoon, Ysocars, die knap is, goed onderlegd in sterrenkunde, en een dappere ridder, die gezien wordt door de prinses en via een naar beneden gegooid brief wordt uitgenodigd die avond aan de voet van de toren te verschijnen. Dan wordt een mand neergelaten, waarin hij stapt en vervolgens wordt opgehesen door de maagden van de prinses. Aangezien het bezoek voor beide partijen zeer bevredigend verliep, werd het vaak herhaald totdat ontdekt werd dat de prinses zwanger was, waarop Ysocars werd gegrepen, maar ontsnapte aan bestraffing. Spargo wijst er op, dat er spreekwoorden over werden gemaakt: *Proverbia qui dicuntur super natura feminarum*, stammend uit mogelijk de 13e eeuw, waarin aan het mandavontuur slechts wordt gerefereerd als zijnde Antipater overkomen, één in een lange serie van ongelukkige minnaars.⁸

Een eerste verhaal, waarin dit mandavontuur een nieuwe wending krijgt, is te vinden in een onwaarschijnlijke plaats, aldus Spargo, namelijk in de *L'estoire del Saint Graal* (rond 1235). Ypocras (de middeleeuwse naam voor Hippocrates, de Griekse dokter) geneest een neef van keizer Augustus van de dood (iedereen dacht dat de jongen al dood was, maar Ypocras zag nog een spoortje van leven in hem en goot toen een krachtig medicijn in de jongen zijn mond waardoor deze onmiddellijk genas) en de dankbare keizerin laat een standbeeld maken van Ypocras met de neef en dit plaatsen op een opvallende plaats. Een vrouw uit Gallië (of uit Galilea) ziet dit standbeeld met de tekst: 'Dit is Ypocras, de beste filosoof van alle tijden, die in Rome de neef van de keizer terug in het leven bracht, wiens beeld ernaast staat', en moet erom glimlachen en beweert te kunnen bewijzen dat hij een dwaas is (d.w.z. dat ze hem door de mand zal laten vallen). Ze doet dit door zich aan hem te vertonen – ze is namelijk heel erg mooi – en inderdaad wordt Ypocras dodelijk verliefd op haar. Na hem een tijdje te hebben laten bungelen, maakt ze een afspraak: hij kan haar in het geheim bezoeken door middel van een mand (*vessel*), die gebruikt wordt om levensmiddelen te brengen naar de zoon van de koning van Babylon (d.i. Kaïro, net als in *Floire et Blanceflor*), die daar zit opgesloten. Ypocras gaat 's nachts erheen en de dame gooit een touw neer, dat Ypocras vastmaakt aan de mand, waarin hij gaat zitten, waarna hij wordt opgehesen door de dame en haar neef (*cosyn*), welke laatste het plan heeft bedacht. En wanneer hij bijna boven is, binden ze het touw vast en laten hem bungelen, en de dame zegt: 'Laat nu zien dat de filosofie je kan redden; je hebt nu de kans jezelf te bewijzen.' Ypocras realiseert zich dat hij bedrogen is, want als hij springt, valt hij zeker dood. Hij hangt daar dus de hele nacht en 's morgens zien de Romeinen hem en denken dat het een misdadiger (*malfetour*)

⁸ Spargo 1934, 137-142; afbeelding versus p. 142. De *Duizend en Een Nacht*-versie in Mardrus VII, 207-217: 'Le Khalifat dans le corbeille' (= ID. 2006, IV, 174-182: 'De kalief in de mand'). Het ophijzen van de minnaar in een mand door een adellijke dame, die enthousiast de hefbomen van de lier draait, is te zien in het *Mannessische Hs.* uit de 14e eeuw (UB Heidelberg) (Frischauer 2, 213: een dame trekt haar ridder met een lier omhoog naar de kemenade = kamer met schoorsteen: Skeat, 78: chimney, Low Latin *caminata*, provided with a chimney). Littré I, 806 noteert over de broodmand: *ouvrage d'osier, creux et assez haut, servant d'ordinaire à mettre le pain. 'Je me mis par son ordre dans une grand corbeille d'osier, couverte d'un ouvrage de sois fait de sa main; puis les deux esclaves qui m'avaient apporté furent appelés.'* (Lesage, *Gil Blas* V, 4)

betreft, daar opgehangen op bevel van de keizer, en ze blijven uit de buurt. 's Avonds komt de keizer zelf met zijn gevolg voorbij, ziet de mand en vraagt wie erin zit. 'Heer, het is Ypocras, die gij zoveel eer beweest; maar we weten niet wat hij misdaan heeft, dat hij tot gindse toren is verdoemd.' Hij wordt op bevel van de keizer neergelaten en deze wil dan weten hoe hij in die mand is gekomen, maar Ypocras wil het hem niet vertellen. De dame heeft echter een schilderij laten maken van Ypocras, die opgehesen wordt door haar en haar neef. Dit hangt ze voor de beelden en vertelt vervolgens de keizer er alles over en Ypocras moet toegeven dat het waar is en staat erop, dat het monument wordt gesloopt. In een van de handschriften wordt vermeld, dat grote misdadigers in de mand (*vessel*) werden gestopt en een etmaal opgehangen aan de zijkant van een toren zodat iedereen hen kon zien, waarna de misdadigers werden gedood.⁹

Ditzelfde verhaal werd in tweede helft van de 13^e eeuw verteld van Virgilius over wie te lezen staat in *gestibus Romanorum*, dat hij *magice facultatis scientia circumspectus* is. Toentertijd was Nero keizer van Rome en die had een dochter *elegantis forme*, waar Virgilius verliefd op is en haar smeekt om haar liefde. Ze nodigt hem uit 's nachts aan de voet van de toren te komen, waar hij, ontdaan van zijn kleding, in een mand (*cophino*) die zij heeft laten zakken, wordt opgehesen tot halverwege en daar gelaten tot de volgende dag. Het nieuws komt ook de keizer ter ore, die uitermate woedend is, en naar de gewoonte van de tijd Virgilius tot de dood veroordeelt. De magiër weet te ontsnappen naar Napels door een spreuk te mompelen over een bassin met water en erin te verdwijnen. Naderhand neemt hij wraak op Nero's dochter.¹⁰

In dit verhaal wordt niet duidelijk gezegd, waarom Nero's dochter de minnaar laat hangen, wat wel het geval is in de andere versie, gedateerd rond 1280, van de in Wenen schrijvende Jansen Enikel, die in zijn *Weltchronik* in verzen zo'n 600 regels besteedde aan Virgilius de Necromant (eigenlijk Nigromant). Virgilius leerde de toverkunst toen hij een fles vond in de tuin, waarin hij gewoon was te werken. De fles was gevuld met duivels, die hij vrijliet, nadat ze hem alles wat ze wisten hadden geleerd. Zijn carrière begon toen hij met toverkunst een stenen vrouw maakte, wier aanblik onkuise gedachten verdreef. Het had echter weinig effect op Virgilius zelf, die van liefde begon te branden voor de deugdzame vrouw van een burger. Hij had dus een lesje nodig en de vrouw sprak met haar man een plan af. Virgilius, bedrieglijk aangemoedigd, kwam om middernacht naar de toren en werd opgehesen in een mand, maar halverwege stopte de mand en Virgilius bleef daar hangen tot de volgende dag, in het volle zicht van alle burgers van Rome.¹¹

⁹ *The History of the Holy Grail*, by Herry Lovelich (ca. 1450), ed. F. Furnivall, London 1974, c. 36; II, pp. 20-30. Zie Spargo 1934, 143f.

¹⁰ Spargo 1934, 145 (samenvatting); 372f: Latijnse tekst van Hs. BR 6186, fo. 149, v^o. De reden voor haar gedrag zal gelegen zijn in het feit dat Virgilius de keizersdochter, dus ver boven zijn stand, *carnali concupiscentie stimulo precordialiter adamavit*, en nodig een lesje diende te leren. Met de *gestibus Romanorum* wordt niet de beroemde *Gesta Romanorum* bedoeld, die later, kort voor 1342 werd samengesteld. (ID., 34)

¹¹ Spargo 1934, 23f, 145f. Een toepasselijk spreekwoord is: *Hij is gevangen in een mande zonder gat*, d.i. op eene sluwe manier bedrogen. (*WNT IX*, 184) Het *WNT* heeft ook een plaats waar wordt gezinspeeld op een middeleeuwsch verhaal volgens welk de toovenaar Virgilius, die zich des nachts in eene mand naar het venster van zijne geliefde zou laten ophalen, halverwege bleef hangen tot den volgenden morgen (zie o.a. bij Potter, *ML I.2515ff: Als moestick ... Ghesien ghelijck Virgilius zijn in de mande*). (De Castelein, *Const v. Rhetor*, 150) Spargo heeft twee verschillende reproducties van Lucas van Leyden van 'Virgil in the basket'. Op de eerste hangt Virgilius in een vrij grote mand, die zijn onderlijf bedekt zo'n 2 à 3 meter boven de grond en veel burgers staan onder hem naar hem te wijzen en hem uit te lachen. Een vrouw op de voorgrond spreekt vermanend haar zoontje toe er een voorbeeld aan te nemen. Op de tweede, gedateerd 1525, hangt in de verte Virgilius in de mand terwijl lieden in de voorgrond commentaar erop leveren. Een andere afbeelding is van de Nederlandse *Virgilius Romance*: 'Hoe die ioncfrouwe Virgilius in die mande liet hanghen daert alle die lieden saghen'. Hij zit zeer beschaamd in de mand met de handen zijn gezicht afdekkend. Hij hangt boven het water [! hetgeen natuurlijk niet kan kloppen] en vanaf de brug wordt hij uitgescholden door 'burgers', vrouwen vooral. Volgens het boek wordt hij opgehesen *tot der tweeder stadien vanden*

Hier wordt niet gezegd hoe hij uit zijn benarde toestand wordt verlost, wel volgt het verhaal van de wraak, die hij neemt op de vrouw.

Het ophijzen in een mand wordt besproken door J. Bergsma, die uit Griebens *Reiseführer durch die Insel Bornholm* citeert: 'Wahrscheinlich erreichten die Erzbischöfe einen zu groszen Einflusz auf der Insel, so dasz der dänischen König Svend argwöhnisch wurde und mit dem Bischof von Lund in Streit geriet, im Verlauf dessen er denselben gefangen nahm und ihn im Lunder Dom *in einen Krob packen, zur Wölbung emporziehen und dort länger Zeit hängen* liesz. Dieser auszerordentliche, der Kirche und ihrem angesehensten Diener angetane Schimpf sollte gerächt werden.'¹²

Tot nu toe zien we wel mensen in manden zitten en daarmee figuurlijk door de mand vallen, maar letterlijk is nog niemand door de mand gevallen. We komen nu toe aan het eerste verhaal van Van Dale over de veroordeelden. We zagen dit al in het verhaal van Ypocras: veroordeelden werden in een mand te kijk gehangen, meestal aan de buitenkant van de stadsmuur, zodat degenen, die de stad wensten te betreden, wisten waar ze aan toe waren. Ook hierbij is geen sprake van letterlijk door de mand vallen; ze zijn slechts figuurlijk door de mand gevallen, terwijl ze letterlijk in een mand zitten, die sterk genoeg is om te voorkomen dat ze eruit kunnen vallen en zodoende ontkomen aan de op handen zijnde executie.

Spargo wijst erop, dat F.H. von der Hagen lang geleden (d.w.z. in 1850) stelde, dat de mand van Ypocras niets te doen had met de Romeinse wet, maar in verband staat met de Duitse wet, en Spargo ontleent uit het woordenboek van de gebroeders Grimm een straf voor zwandelende bakkers, die werden opgehesen in een mand en dan eruit gestort op zo'n wijze dat ze in een plas of in de modder vielen. In het stadsrecht van Straatsburg, geschreven in de jaren 1214-19, wordt bepaald, dat wie een valse maat wijn schenkt wordt veroordeeld tot de *schupfe*: '*de scupha cadet in merdam* (van de schopstoel valt in de stront)'. In het 13^e-eeuwse Lijfland kon men een boete van tien zilvermark ontlopen door een duik vanaf de *scuppestol*. Zwandelende kooplieden in Brandenburg, wijnverkopers in Rostock, die te weinig gaven, kregen in de 13^e eeuw deze straf en ook in Keulen in 1269 wordt de *sciippestüel* vermeld. In Augsburg 1276 wordt de *schuphe* herhaaldelijk genoemd als een straf voor bakkers die onder het wettelijke gewicht bakken. Een beschrijving wordt gegeven van een brand in Zürich enige jaren later, gesticht door een bakker die deze straf kreeg: 'Naast het water stond een apparaat met een mand waarin misdadigers werden gezet voordat een oordeel werd geveld. De mand werd opgehesen en de inzittende moest in het water beneden hem springen om eruit te komen. Toen bakker Wackerbold in het water

toren. Ende als hi op .x. voeten ... (in het Frans: *jusques au second estage de la tour. Et quant il fut ainsi que à dix piedz de la fenestre ...*). (ID., 240) Het beeld, dat de onkuisheid verdreef, komt ook voor in de Engelse *The Deceyte of Women* (ca. 1550): 'Also he made in Rome an Image of gret light, the which not might not fal [= fail]. And they of Rome might not open nother dore nor window, but they must nedes see the Image. And who soeuer had sene that ymage, ye day he shoulde haue had no pleasure for to haue doone the Workes of the flesshe, of the which the women of Rome wente and shewed Virgilius, the which at last cast downe the Image; and than the women had their pleasure agayne.' (ID., 58) Littré, I, 806 noteert bij *corbeille*: 'Par femme fut en la corbaille à Rome Virgile mis, dont ot moult de hontaige; Il n'est chose que femme ne consumme' (naar het middeleeuwse verhaal van Virgile, in een mand gezet door een vrouw). (Eust. Desch., *Ball. de l'empire des femmes*, 15e eeuw)

¹² J. B., in: *Driem. Bladen* 18, 1918, 16f: Ook bij de zegswijze *met een Jantje van Leiden afloopen* denkt men aan de kooi voor zijn lijk, boven den toren van Munster opgehangen. Zie echter Sloett n°971: *afloopen met een Jantje van Leiden*, d.i. met iets onbetekenends afloopen, op niets uitloopen (vgl. *met een sisser aflopen*); daarna kreeg 'een Jantje van Leiden' de betekenis van een ontwijkend antwoord, een onbeduidend praatje (vanwaar de uitdrukking: *zich met een Jantje van Leiden van iets afmaken*). Bergsma meldt ook: Te Groningen (in de 19^e eeuw) hing in het oesterkeldertje van Datema aan de Groote Markt aan een touw over een katrol een mand, waarin ongewenschte bezoekers door de studenten tot den zolder werden opgehesen.

sprong, werd hij uitgelachen door de omstanders, die meenden dat hij kreeg wat hij verdiende.’ Dan volgt het verhaal van de brand, die hij stichtte met het argument dat hij zijn natte pak moest drogen en zoals ze eerst om hem lachten kon hij nu om hen lachen, kortom een geval van wie het laatst lacht. Hij kwam er met een milde straf mee weg.¹³ Volgens de Augsburgse kroniekschrijver Sender had de Raad ‘hie bei Sant Ulrichscloster über die Lachen in die Höchin ain Korb aufgericht, darein hat man die Becken gesetzt, die das Brot zu ringe hant backen. Darein must er sitzen in hechin aufgericht, wie in einem Storgennest, als lang er wolt, kont nit anders aus dem korb komen, er zuch dan ein Stricklein, so keret sich der korb um und fiel der beck in Lachen und wurd jedermans Spot.’¹⁴

In het eerste kwart van de 14^e eeuw werd in Regensburg de straf van de mand toegepast op bakkers en *ruffian* (schooiers, koppelaars, pooiers¹⁵), die daaraan ‘in overeenstemming met

¹³ Spargo 1934, 149-151; 378 n. 34: In Regensburg in 1306: ‘... den soll man von der Schuphen werfen in die Patzenhüll ...’ en in 1320: ‘... wenn ein Becke zu klein backe ... er solle geschupft werden nach altem Recht ...’, in 1321: ‘Diese Strafe wurde in vorhergegangenen Jahr an einem Becken in Beyseyen einer grossen zusehenden Menge vollzogen.’ (*Regensburger Chronik*, ed. K.T. Gemeiner, Regensburg 1800, I, 469, 509, 519)

¹⁴ Birlinger 1874, II, 488 (*Augsb. Wörterbuch*, 403ff). In 1402 soll der Wippgalgen in Augsburg aufgerichtet worden sein. De slechte roep van bakkers is in spreekwoorden te vinden: *Het heeft geene zwaarigheid, zei de bakker, en hij had zijn brood te ligt gebakken. Honderd bakkers, honderd molenaars, honderd kleermakers: drie honderd dieven.* (Harrebomée I, 28) Dat ze te licht bakken, is misschien ook omdat ze *krenterig* zijn; in een scheldrijm heet het: *Bakker – Krentenkakker*, en Harrebomée heeft: *Schenk eens rond, zei de bakker, en hij zat alleen.* Ter Laan heeft *De bakker werd gehangen, maar de schenker kwam vrij*, een woord dat men in vrolijk gezelschap tot de schenker richt. Zinspeling op het bijbelverhaal van Jozef in de gevangenis, waarbij de schenker vrij werd gelaten, maar de overste der bakkers werd opgehangen. (Gen. 40:21-22) Het gezegde over dat het geen zwaarigheid heeft wordt gezegd, als iemand zegt dat er geen zwaarigheid, geen bezwaar, bestaat. Ook kan iets *voor de bakker zijn*, d.w.z. in orde. (Laan 1977, 30) Als er holtes in het brood zitten door het gisten, wordt gezegd: *Daar heeft de bakker zijn wijf doorgejaagd.* (Van Dale 1984, 238; Harrebomée I, 28) Ook kan iemand *bakker-aan* zijn, hij is gesnapt (Laan, 30); *hij is bakker-an, bakkeran*, hij is erin gelopen, betrapt, bekeurd, hij moet betalen; ook: hij is slecht weggekomen, is in zijn ongeluk, of: moet ervoor opdraaien. (Van Dale 1984, 238) Volgens Ter Laan mogelijk van *hij bakt er aan*, hij kleeft er aan, hij zit er aan vast. Vgl. Seiler 1922, 339: *Wo der Bürgermeister selbst ein Beck ist, da backt man das Brot zu klein.*

¹⁵ *Lexen*, 173: *ruffiân* lotterbube, kuppler, hurenwirt, van Italiaans *ruffiano*. Verdam, 499: *roffiaen, ruff-*, koppelaar; hoerenwaard; verachtelijk wezen, schandbrok, van het ww. *roffen* koppelen, verboden omgang bevorderen tusschen jongelieden. Skeat, 408: *ruffian* a bully, van O.F. *rufien, ruffien* a bawd, pandar, verwijzend naar het ww. *ruffle* to bluster, be turbulent. *Rufflers* (MNL. *roffers*) were cheating bullies, highwaymen, lawless or violent men. En hij verwijst naar O.Du. *roffelen, roffen* to pandar, Low G. *ruffeln* to pandar, *ruffeler* a pimp, intrigant; Deens *ruffer* a pandar. Verdam noemt *roffelen* een soort van spel [Eng. *ruff* troeven, van OF *roffle, rouffle* (Webster, 869)], maar vermeldt ook *roffelen, ruffelen, royfelen* zonder omschrijving bij *roffel, ruffel, rufel, royfel* schop, spade. Tenslotte vermeldt hij ook *roffiole, roffoel* vleeschpastei(tje), wat nogal Italiaans klinkt. Voor het OF *rufien* wordt geen etymologie gegeven (*DAF* 523), het ervan afgeleide *rufiennerie* betekent ‘débauche’. Volgens De Vries, 586 verklaren de Romanisten *ruffiano* uit een woord voor ‘schurft’ (vgl. dial. Ital. *rofia* < Langob. **ruf*, maar voegt er meteen aan toe, dat MNL. *roffen* ‘koppelen’, MND *ruffen, roffen* ‘onzedelijkheid bedrijven’ wordt gelijkgesteld met MND *ruffen* ‘naar zich toe trekken’, wat te verbinden is met *roven*. Apart behandelt hij *roffel*, de naam van een gereedschap [met lange steel] (schaaf, spade, dorsvlegel, houweel), waarvoor diverse verklaringen te geven zijn, de eerste samenhangend met *roof* I (Eng. *rubble*, cf. Skeat, 394 s.v. *reave* to rob), de 2^e met *roof* 2 = ‘schurft’; cf. *Lexen*, l.c.: *ruf, rufe* schorf, aussatz. De zaak is gecompliceerd, want er is ook samenhang met *ruig* (*ruw*), Eng. *rough*, zoals in het Eng. *ruff* I. een groep haren of veren in de nek van een vogel; II. een vogel, die zo zou heten omdat het mannetje een *ruff* rond de nek heeft in het broedseizoen, maar waarvan het vrouwtje *reeve* heet, III. een stekelige vis, woorden die door Webster worden verbonden met ROUGH. Skeat neemt dit op bij *ruff* a kind of frill [franje, sierstrook], so called from its uneven surface; the root appears in AS *reáfan*, to reave (pt. t. pl. *ruf-on*), Icel. *rjúfa* (pt. t. *rauf*), to break, rip, break a hole in (vgl. Ned. inbreken = roven), van de wortel RUP. This is verified by Lithuan. *rupas*, uneven, rugged, *ruple*, rough bark of trees, waarbij hij verwijst naar *ruffle* I. to disorder a dress, ME *ruffelen*, to entangle, run into knots, MNL. *ruyffelen*, to wrinkle (niet in Verdam). Zie verder De Vries, 593: *ruien*, van MNL. *ruiden*, verwijzend naar *rūde, ruut* ‘grof’, van laken, van OF *rude* < Lat. *rudis*. In de studie van Bronisław Geremek,

aloude wetten' werden onderworpen 'in de tegenwoordigheid van een grote menigte'; en in 1326 was een bakker, die eraan werd onderworpen, zo desperaat toen hij uit de vuiligheid kwam, dat hij de dorpspriester doorstak [met het mes waarmee hij zich uit de mand bevrijdde] en door de menigte aan stukken werd gerukt. Een Weens statuut van 1340 bepaalde dat men de bakkers [uiteraard frauduleuze] moet *schupfen*, zoals bepaald door het oude vorstelijke recht.¹⁶ Het door de mand vallen komen we tegen in Maagdenburg in 1346: De bakker wordt opgehesen in een mand, bevestigd aan een pilaar, en krijgt een mes waarmee hij zichzelf een weg moet banen, om vervolgens in de vuiligheid beneden te belanden.¹⁷ De overeenkomst met de verhalen van Ypocras en Virgilius blijkt uit het feit dat overspel werd bestraft met de *scuppestol* in het stadsrecht van Lübeck in 1420, gevolgd door verbanning. Hetzelfde was het geval in Utrecht

Het Kainsteken (Baarn 1992, 171f), worden de *rufflers* beschreven, die in het Elizabethiaanse Engeland de top van de vagebonden-hiërarchie vormden. Het waren ex-soldaten, die met luid geweeklaag hun slachtoffers afpersen, waarbij ze er geen been in zien hun verwondingen te prostitueren, onder het uitroepen dat het hun noodlot is te moeten bedelen en dat ze zich er diep voor schamen. ID., 186: een oude landman, die op weg naar Londen door twee vagebonden van het meest gewelddadige type (*rufflers*) werd overvallen. ID., 346: Cervantes omschrijft in het verhaal 'El coloquio de los perros' in zijn *Novelas ejemplares* de boevenleider Monipodio (Een-poot) als *encubridor de ladrones y pala de rufianes*, beschermer van de dieven en steun en toeverlaat van de souteneurs. ID., 356: In Bologna heeft Alessandro Bentivogli ... een gezelschap *rufianes* van zijn eigen slag om zich heen. Een andere door Geremek (418ff) genoemde naam is de in Polen optredende *rybalt*, waarvan wordt gezegd: Deze term komt waarschijnlijk uit het Italiaans (een *ribaldo* hoeft niet alleen een oplichter of een schurk te zijn, maar kan ook een arme drommel of een zwerver zijn) en werd in Polen, rond de overgang van de 16^e naar de 17^e eeuw, de aanduiding voor een anonieme literaire stroming (vooral comedies en kluchten, geschreven door zgn. *ribaldi*). De term is internationaal, in Nederland (cf. infra) (Verdam, 493): *ribaut, rebaut, rabaut, rabauw* 1. lichtgewapende; 2. sjouwerman, stalboef, pakkendrager; hierbij wordt vermeld: *coninc van den ribauden*, wat niet de benedeider is, maar een legerfunctionaris, belast met het oppertoezicht over de uitvoering van de vonnissen van de krijgsraad (ID., 303); 3. landlooper, vagebond, bedelaar, iemand die van afgeperste aalmoezen leeft; 4. deugniet, boef; hoerenlooper; ook als scheldwoord; 5. naam van een krijgswerktuig, een steenwerper, een groote boog waaruit werpschichten werden geslingerd. Het ww. *ribauden, rabauden, rabauwen* betekent 'landloopen', waarvan afgeleid: *ribauder* met diverse vrouwelijke vormen. *Ribauderie, rabauwerie*, 1. onbehoorlijk gedrag, ongebondenheid, gemeenheid, wellust (ook: *ribaudie*); 2. landlooperij, afperzing van aalmoezen. In het Engels wordt het nog gebruikt: *ribald* (of a person) using indecent or irreverent language or humour; (of language, laughter, etc.) coarse; mocking; *ribaldry language*, coarse jesting: Hornby, 742; Webster, 854: broad, indecent, from O.F. *ribaud, ribault*, a menial (vgl. Verdam 2); Skeat, 400: ME *ribald, ribaud*, van OF *ribald*, Low Latin: *ribaldus*, a ruffian; cf. Low Latin *ribalda*, a prostitute, of Teutonic origin: OHG *hrípá*, MHG *ribe*, a prostitute; DAF 515: *ribalt* 1. homme fréquentant les mauvais lieux, débauché; 2. gueux, vagabond; *Et li ribault boutoient le feu partout* (13e e. Chr. Rains); 3. soldat pillard; dérivé de *riber* (12e-13e eeuw): se livrer à la débauche; folâtrer; Etym. from Germ. *riben*, être en chaleur. Vgl. *riblëor, riblere* (15e e.): vagabond, voleur de nuit; débauché; *ribalder* (13e-15e e.), faire le ribaud, paillard [paillard: geil, schuin; geile vent, vrouw]; *ribalderie, ribaldie, ribaldise* (13e-15e e.), conduite de ribaud; débauche; friponnerie [*fripon*: deugniet]; *ribaldel*, jeune ribaud; *ribaldaille*, ramassis de ribauds; cf. *ribler* (15e-16e e.), 1. courir les rues la nuit; vagabonder; marauder [*maraudeur, -euse*, velddief, -dievegge, stroper]; se livrer à la débauche; Etym. als *riber*; *riblerie*, 1. maraude, filouterie [*filou*, schurk, oplichter]; *riblos*, débauché; *riboi* = riblerie, van *riboier*, frequentief van *riber*. Lexer, 167: *ribaldin, ribalt, -des*, landstreicher, bube, schurke; eine vorgeschobene belagerungsmaschine (prov. *ribalt*, mlat. *ribaldus*); *ribe*, prostituta; *riberlin*, hure. De connectie met *riben*, reiben [wrijven] is: frottieren im bade; schminken; mahlen; mit dem fidelbogen streichen, geigen; tanzen, sich drehen, wenden; brünstig sein, sich begatten. Hiervan *riber*, reiber, badeknecht; bube, schlechter kerl; *riberinne*, reiberin, bademagd. Volgens Morus (*Het Rijk van Venus*, 1961, 149) waren de publieke badhuizen aan het eind van de Middeleeuwen deels niets anders dan verkapte bordelen. In het middelpunt van de gezelligheid was een zwembassin, waarin voor vijf of zes personen plaats was. De vrouwen boden zich in Eva-kostuum aan haar gasten aan en namen hen vriendelijk in hun midden op, voor intiemer vermaak stonden grote tobben ter beschikking. Op een afbeelding uit *Meister des Hausbuchs*, rond 1480 zijn deze 'badgeneugten' in een badhuis afgebeeld. Op een tekening uit de *Duitse Almanak* (Augsburg 1480) zien we een 'man en vrouw in de badkuip' elkaar beminrend. Zie ook 'De vreugden van het bad en de liefde', Bourgondische miniatuur voor een Franse vertaling van de Valerius Maximus (in: Frischauer 2, 221, die ook de andere afbeeldingen heeft). De vroede vaders verpachtten de bordelen aan 'vrouwenwaarden', in de volksmond

(1399) en Haarlem in 1541: hier ‘pla[a]tste men... een overspeler in eene mand boven het Spaarne; hij hing der *ten exempele* der aanschouwers, totdat hij het touw afsneed, in het water viel en zwemmende een heenkomen vond.’¹⁸ Hier zien we het doorsnijden van het touw, waardoor de mand in het water valt en de overspeler met mand en al in het water valt en dus niet *door* de mand valt, al is hij wel al figuurlijk door de mand gevallen. Het gooien van troep (rotte eieren, tomaten, etc.) naar de schuldige, hoewel niet vermeld, mag worden aangenomen. Uiteraard zal de man proberen zo snel mogelijk het touw door te snijden, maar wordt gehinderd door de bekogeling (die niet zachtzinnig zal zijn en ook stenen zal hebben bevat). In Leiden werd in 1485 Jan Mathys, geboren te Haarlem, een beurzensnijder, veroordeeld tot *op die Kake staen, tot dat die clocke xij slaet. Ende alsdan sel Jan Voirs. in een mande ghehangen worde, aen die*

ruffianen geheten, die de overeengekomen wekelijkse schatting regelmatig moesten betalen. Voor de door de autoriteiten bevoorrechte hoerenwaard betekende zijn onderneming een gegarandeerd inkomen. Maar wie ruffiaan wilde worden moest kruiwagens hebben en een bedrijfskapitaal. Zo niet de ‘vrije’ ruffiaan, die ‘zijn’ hoeren aanzette om zich aan sexueel verkeer met rijke mannen over te geven. Dergelijke *souteneurs* werden door de officiële hoerenwaarden en de autoriteiten veracht en vervolgd. Ze werden als het uitschot van de mensheid beschouwd. En de wereldlijke en geestelijke heren, die vaak zelf hoeren hielden, deden de armetierige vrijbuiters in de liefdeshandel af als ‘met wellustige melaatsheid overdekte, schurftige honden.’ (Frischauer 2, 246, 250) *WNT VI*, 1561: *Roffen, ruffen, ruffeln*, koppelen, verboden omgang bevorderen tusschen jongelieden: ‘Dat niemant nae dessen dage quade harberge hoelden noch ruffen noch enige personen, mannen, vrouwen of joncfrouwen in onechtschap toe samen husen noch haeven (hoven) en sullen bij der penen van den kaeck of den steen toe dragen. (*Stadr. v. Kampen 7*) Een *roffer, ruffer* is een koppelaar, hoerenwaard; *rofferie, rufferie*, koppelarij: ‘Die hoor wijf verhueren (d.i. verhoeren) ende die mit rufferiën goede vrouwen bedrieghen. (*Sassensp. 2*, 86, 13) *Roffiaen*, Teuth. *ruffiaen* of *kopler* of *lecker* [cf. *leckeringe*, onzedelijkheid], *leno* (Lat. voor koppelaar); eyn ruffiaan of die myt vrouwen ontemeliken levet; *agapeta* vel *agapes* [verwijzing naar Lat. (van het Grieks) *ἀγάπη*, liefde, liefdesmaal]. Verwezen wordt naar: *hoerenjager, boeve, tuescher* [Verdam, 622: *tuusscher, tuysscher*, bedrieger], *truyfler* [Verdam, 620: *trufelaer, truyfeler, -laer*, bedrieger], *lodder* [Verdam, 336: 1. ongebondene, wellusteling; 2. potsenmaker; gemeene vent, schoft, schavuit; kerel; 3. landlooper, vagebond (vgl. *lotterboeve; lodderen* 1. hoereren; 2. kunsten vertoonen; potsen maken; *loddich, loddige, -ginne*, lichtekooi)], *netteboeve* [Verdam, 384: 1. potsenmaker, hansworst; 2. landlooper, bedelaar, een in een net gekleed of van een net (bedelzak?) voorzien persoon], *truant* [V, 620: *Truwant, etc.* bedelaar, vagebond; *truwande, truande*, bedelares; bedriegster; *DAF 574: truand*, bedelaar], *ribalt, trufator* [*DAF 574: trufer* 1. tromper; 2. railler, se moquer; *trufe* (13^e-14^e e.) 1. tromperie; 2. raillerie], *joculator* [Lat. grappenmaker], *ribaldus, leno, parasita* [Lat. klaploopster; *parasitus*, tafelschuimer, klaploper (die voor een maal eten vleit of voor grappenmaker speelt)], *histrion* [= *phantomimus*, toneelspeler] o.a. *Leno*, dat soo veel te segghen is ... als roffiaan in duytsch, als die van den loon leeft dattie lichte wiven winnen. (*Gest. Rom.* 191c) Hoeren ende boeven, makelaers [V, 344: 3. koppelaar] ende roffianen, in gulsicheyt ende oncuyscheyt levende. (172b) Een roffiaan, een stoffhouwer [V, 580: houder van een *stove*: 582: 1. verwarmd vertrek (cf. kemenade); 2. droogoven; 3. badstooft, gelegenheid voor warme baden; 4. heet bad; 5. stooft], dye hem myt lichte vrouwen gheneerde [onderhield, vgl. *souteneur*]. (191b) Weet ghi niet datmen den roffianen of den croden (?) [V, 313: *crode, crade*, pad; *crode* 1. tegenstand, hinder; 2. hulp, steun; 3. drom, troep, bende; 4. kruiwagen; *croden*, hinderen, het iemand lastig maken] bodelen [V, 105: mishandelen; doorsteken] mit screyen of bidden niet versmeken en mach? (191c); *leckerie of roffiaenschap*, lenocinium [Lat. a. koppelarij, bedrijf van *leno*; b. verleiding, lokmiddel, koketterie, opschik]. (*Gemma 109c*) Buschan ([1922], 336) zegt over de badhuizen: ‘Wie die Frauenwirte, die Verwalter der öffentlichen Häuser, waren die Bader mit Weib, Kind und Gesinde unehrlich, d. h. geächtet. *Der Bader und sin gesind, / gern huoren und buoben sind*, behauptet ein um 1420 entstanden Gedicht. Die Bader und ihre Knechte waren die Kuppler und die Bademägde willfähige Dirnen. Veilleicht nicht alle, aber die meisten.’ *Lexer*, 28: *buobe*, knabe, diener; trossknecht; zuchtloser mensch, speler usw. Verdam, 106: *boef, boeve, bouve* 1. knaap, dienaar; 2. boef, vlegel. Vgl. *boefgeld*, geld met dubbelen of andere verboden spelen gewonnen; *boeflijc*, schandelijk, snood; *boefspel*, dobbelarij; *boefclocke*, avondklok, poortklok, de tijd wanneer de stadspoorten gesloten worden. In het Nederlands luidt het gezegde: *Als hoeren en boeven kijven, zoo komt de schennis uit*, of: *Hoeren en boeven komen wel zonder roepen*, of: *Hoeren en boeven spreken altijd van hunne eer*, of: *Hoeren en boeven zijn eene ligte vracht*, of: *Hoeren en boeven zijn één gespan*, of: *Hoeren en boeven zijn gaarne bij elkander* (of: *vergaderen ligtelijk*), en: *Die noch boeven noch hoeren in zijn geslacht heeft, steke den vinger op* (*Harrebomée I*, 65f), wat bij *Campan* luidt: *Der en is ghien gheslachte soe guet, men vindter wel huer of*

wyncraen [hijskraan gebruikt voor het laden en lossen van boten met vaten wijn], *dairoff dat by hem seluen lossenen sel. Ende hem dairoff ghelost hebbende, soe sel Jan Voirs. op zyn lyff terstondt wt der stede van Leyden gaen (etc. XI jaer lanck).*¹⁹ In Veere werd in 1511 Jan van Maerle, wegens bedelarij *gecondemneerd te stane op de kaepe, daer naer te hanghen in de mande ende te vallen in het water.*²⁰ In hetzelfde jaar werd *Stevin de Coninc drie jaren ghebannen uutten lande ende graefscip van Vlaenderen, up een let, ende voorts opghestelt te werdene in een mande, en met eerde (slyk, vuilnis [voegt Cannaert toe]) geslegen te werdene, ter plaetsen daert scepenen alsdan ghelieven sal, en vervolgens wordt de reden gegeven: omme de ruwhede by hem gheoorbeert up een poorter in zyn huus, stekende up de deure, ende andersints zwerende quade ende uutghesochte eeden, so hy in costumen heeft, en dit was niet alles, want*

dief in (om alle twijfel weg te nemen, dat er iemand te vinden is, *die den vinger zou kunnen of durven opsteken*, aldus Harrebomée III, 133). De combinatie hoer-boef zit ook in *Hoe kwader schalk*, of: *slimmer boef*, of: *snooder hoer, hoe beter geluk*, met diverse varianten. Sartorius meldt: *Hoeren ende boeuen is een gespan*, bij Gruterus: *Hoeren en boeuen, een gespin* (= hebben dezelfde gedachten). Voor *Jong een heer, oud een boef*, heeft Gruterus: *Jong heere, oud ribaud*, waarbij Harrebomée (*l.c.*) opmerkt, dat *ribaud* het Fransche woord is: wij zeggen *rabauw of rabaut*, dat is: *boef of gaauwdief*.

¹⁶ Spargo 1934, 151f; 379 n. 36: 'Die pekchen sol man schupphen, als von altem fürstlichem recht herchomen ist'. Lexer, 188: *schupfe, schuppe* wippe, ein schwankes brett, von dem man zur strafe für ein vergehen ins wasser geschnellt wurde; ein gerät zum fischen; van *schupf, schuf* schwing, ein schaukelnde bewegung. Verdam, 524 heeft 3x *schoppe* (I. schop, spade; II. tentje, kraampje, winkeltje, schuurtje, III:) bak of mouw [= moude] waarop boter ter markt wordt gebracht. Bij *schopstoel* (wipgalg) wordt verwezen naar *schoppen, schuppen* voortduwen, wegstooten; naam van eene straf, waarbij iemand eerst in een 'schopstoel' naar boven geheschen, en dan plotseling naar beneden gelaten werd, zoodat men in de modder terecht kwam. Hetzelfde woord betekent ook graven en scheppen, en als derde wordt vermeld *schoppen* schertsen, gekheid maken. Van Dale (1984, 2543) vermeldt *schop* en *schoppel* als verouderde woorden voor schommel [Utrechts: *schuppelooie* (Beets, *Dr.Bl.* 22, 23); vgl. Vloten, 132: *schoppelooten*, zie ook *schoppe, schop*]. De *schopstoel* is een oud strafwerktuig waaruit veroordeelden, met de handen op de rug gebonden, omhoog geslingerd werden, thans alleen fig. in de zegswijze *op een schopstoel zitten*, geen ogenblik zeker van zijn positie zijn, ieder ogenblik ontslagen kunnen worden (ook: geen vast verblijf). Van Dale's *Idioomwoordenboek* (748) noemt als synoniem *op de wip zitten* en beschrijft de middeleeuwse straf 'met gebonden handen en voeten op een soort wip omhooggeslingerd'. Volgens S.J. in *De Navorscher* 3, 1853, 205 betekent de aan de oude rechtspleging ontleende uitdrukking: *op het punt zijn van opgejaagd of weggejaagd te worden*: uit stad, huis, ambt, – om het even. De *schopstoel* was in de 13^e-15^e e. een strafwerktuig, waarmee vagebonden, kinderdieven, overspelers en ander oneerlijk gespuis werden gestraft en voor 100 of minder jaren uit stad of rechtsgebied verbannen. Hij stond op een open stadsplein, te Utrecht in de Sprinckwyck ('thans' Springweg) by Sunte Katharinen velde, te Zutphen tussen de Laarpoort en de Sprongstraat, waar nog in 1853 een kleine ruimte de naam Schipstoel droeg; en tot in de 18^e eeuw kende men in Brussel nog *de kelder beneden den Scupstoel (la cave sous l'Escarpolette)* nabij het stadhuis. De misdadiger, zijn straf ondergaand, werd *gescuppet* (geschopt). Het is de schrijver niet duidelijk wat daarmee exact wordt bedoeld (de beul trok hem de schopstoel onder uit; hij werd eraf gestoten of eraf gebond; hij werd al schommelde over de muur geworpen), maar dat het geen lichte straf betrof moge duidelijk zijn. Schild (1997, 216) noemt de *Wippe* of *Schupfe*, die als straf voor bakkers, die te kleine broden hebben gebakken (en daarom *Bäckerschupfen* genoemd), bekend is, maar ook andere misdadigers kon treffen. 'Der Betroffene wurde mit Hilfe einer besonderen Vorrichtung in eine Pfütze oder in einen Fluß fallengelassen, auch mittels eines Schnellgalgens ins Wasser getaucht oder geschnellt oder in einem besonderen Stuhl oder Korb in die Höhe gehalten, bis er selbst herabsprang oder das Seil, das den Stuhl/den Korb hielt, durchschnitt. Durchaus häufig wurde der Verurteilte dabei verletzt...' Volgens het WNT (XXVI, 1322) diende de *wip* als martelinstrument om de veroordeelde aan de op de rug gebonden handen op te hangen en één of meer keren plotseling te laten vallen, resp. om hem op en neer te bewegen boven een vuurhaard, en het geeft een tekst bij Cannaert (*Bijdr.* 294) uit 1533 waarbij de man verbrandt. Dezelfde betekenis heeft *stroppelekoorde*, straf waarbij men de veroordeelde (meestal soldaten) aan een touw aan zijn op de rug gebonden handen ophing en één of meer keer plotseling liet neervallen. (XVI, 203) Spargo vertaalt met *ducked*, wat voert naar de *ducking-stool*, one (attached to a pole) on which a person was tied and *ducked* [gedompeld] into a pond, river, etc. as a punishment. (Hornby, 274) Webster, 288 noemt de *ducking stool* a seat on the end of a seesaw [wipwap] in which nagging or troublemaking women or cheating shopkeepers etc. were tied, and ducked in the village pond. The practice was discontinued c. 1800. De term *ducking* wordt ook gebruikt in heksenprocessen voor

*meer en arger es, dies gheinterrogieert synde, hem vervoordert heeft quade woorden te spreken, ter presentie van scepenen en huere dienaars, kortom dat zaken zyn van quaden exemple, nyet sculdech te lydene zonder pugnitie.*²¹

Wander vermeldt bij de uitdrukking *Einen in den Korb setzen*, dat de korb vroeger ook een eerstraf voor lichte vergrijpen was, een toestel om te *Prellen* (stuiten²²), waardoor de bestrafte meer spot dan schade had. In het *Stadtbuch* van Leutenberg (Thüringen) van het jaar 1508 werd bepaald: 'Das zur Bestrafung etlicher geringer Ding ein Korb oder Bret [voor: van de plank vallen] über einen Stadtgraben bei der Mühle aufgerichtet worden. Der Korb soll an eine Stange gehängt werden und so jemand nichts geringes verschuldet, den soll man in den Korb setzen, solange darin zu sitzen, bis sich eins selbst abschneidet oder die Schlinge mit einem Strick

het 'ordeal by water, when the victim, after having thumbs and big toes tied together, was lowered into a pond by a rope around the waist.' De theorie was dat een heks bleef drijven, terwijl een onschuldige zinkt. King James I in zijn *Dæmonologie* keurde de test goed met het argument dat 'the water shall refuse to receive them in her bosom that have shaken off them the sacred Water of Baptisme, and wilfullie refused the benefite thereof.' Gewoonlijk wordt echter gesproken van *swimming* (= drijven) en werd veelvuldig toegepast door de beruchte heksenjager Matthew Hopkins, totdat 'some gentlemen, out of indignation at the barbarity, took him and tied his own thumbs and toes, as he used to tye others, and when he was put in the water he himself swam as well as they [his victims] did.' (Sergeant 1996, 105-110; quote after Hutchinson, *Historical Essay of Witchcraft.*) Briggs 1996, 53: Hopkins and Stearne are obscure figures; all we really know of the former is that he was the son of a local minister and that he died from consumption in 1647, rather than being executed as a witch himself, as a tenacious legend would have it. ID., 54: Over hun methode schrijft de 'lord of the manor': 'I have heard it from them that watched with him that they kept him awake several Nights together and ran him backwards and forwards about the Room, until he [was] out of Breath. They then rested him a little, and then ran him again; and thus they did for several Days and Nights together, till he was weary of his life, and was scarce sensible of what he said or did. They swam him at Framlingham, but that was no true Rule to try him by; for they put in honest People at the same time, and they swam as well as he. (Ewen, *Witchcraft in the Star Chamber*, n.p. 1938, 44-54) In July 1644 the archbishop of Reims wrote to the Chancellor Séguier, denouncing the local judges in Champagne for conniving in the use of the swimming test and condemning suspects out of hand; he said that up to thirty or forty were being accused in a single village. (Briggs 1989, 51 naar R. Mousnier, *Lettres et mémoires adressés au Chancelier Séguier (1633-1649)*, Paris 1964, 636f) In Holland in 1315 was 'het in het water dompelen' de straf voor degenen, die niet de boete voor blasfemie konden betalen. In Saarbrücken in 1321 werd meined bestraft met een boete en 'a plunge from the basket.' (Spargo, 378f n. 34 naar Molhuysen, in: Nijhoff's *Bijdragen* NR, 2, 81; Grimm, *Weisthümer*, II, 6) Een schuttersreglement uit 1597 bepaalt, dat *wie van deze schutters onbetamelyck eede sweert* (etc. vloekt) ... *die sal verbeuren eene tonne biers ... ende innedien yemant rebelleerde, niet willende die voorseyde tonne biers betaelen, salmen hem handen en voeten bynden ende soo langhe in een coude cuyp waters werpen, totdat hij de voorseyde tonne biers voldaan sal hebben*. Volgens een kaart van het Sint-Barbaragilde te Schijndel (1602) en het Sint-Jorisgilde te Blericum (1615) moet wie kwaadspreekt, slaat en scheldt, een boete betalen en bovendien *aan handen en voeten gebonden zijnde in eenen kuip koud water gewascen worden*. Elders is er sprake van het voor straf in een ton of vat met water staan zolang als het de regenten beliefd. (Rooijackers 1994, 551) Het 'dompelen' is oud: Een van de opvolgers van Karel [de Grote] op de Duitse keizerstroon treedt met barbaarse middelen tegen de prostitutie op: Zij moeten naakt in koud water geworpen worden, en de lieden, die het aanschouwen, mogen haar niet te hulp komen, maar moeten haar uitlachen en bespotten. (Morus 1961, 143f) Een geval van *ducking* als volksjustitie is beschreven in *The Gentleman's Magazine* van 1751: 'At Tring, in Hertfordshire, one B_d_d, a publican ['kroegbaas'], giving out that he was bewitched by one Osborne and his wife, harmless people above 70, had it cried at several market-towns that they were to be tried by ducking this day, which occasioned a vast concourse. The parish officers having removed the old couple from the workhouse into the church for security, the mob, missing them, broke the workhouse windows, pulled down the pales, and demolished part of the house; and, seizing the Governor, threatened to drown him and fire the town, having straw in their hands for the purpose. The poor wretches were at length, for public safety, delivered up, stripped stark naked by the mob, their thumbs tied to their toes, then dragged two miles, and thrown into a muddy stream; after much ducking and ill-usage, the old woman was thrown quite naked on the bank, almost choked with mud, and expired in a few minutes, being kicked and beat with sticks, even after she was dead; and the man lies dangerously ill of his bruises. To add to the barbarity, they put the dead witch (as they called her) in bed with her husband, and tied them together. The Coroner's inquest have since brought in their verdict, *wilful murder*, against

aufzwinget, dass der Korb ins Wasser fällt.’²³ Ook het *Handwörterbuch des deutschen Aberglaube* geeft een omschrijving van de *Schandkorb* (*Korbpranger*) en het daarmee gepaard gaande *Schnellen* (opwippen), waarmee velddieven en ook bakkers, die te lichte broden hadden gebakken, een soort erestraf kregen – oorspronkelijk misschien een overgangs- en zonderite – waarbij ze ‘durch den Korb springen mußten’, resp. eruit in een water werden gewipt, waarboven de korf, hoog opgericht als een ‘ooievaarsnest’, was aangebracht.²⁴ De korf, waarin men voor straf werd opgehangen, was ook in Zwaben bekend. Een mededeling uit 1595 luidt: ‘Dieweil auch die Becker ... grossen Betrug ... übtten, liesse der Rat einen Schnellgalgen mit einem Korb zurichten über die Lachen ... auf welche die gesetzt sollten werden, so solche Betrügereien ... brauchten, und wann sie also lang genug dem Volk zum Schauspiel darauf gesessen, alsdann in

Thomas Mason, Wm. Myatt, Rich. Grice, Rich. Wadley, James Proudham, John Sprouting, John May, Adam Curling, Francis Meadows, and twenty others, names unknown. The poor man is likewise dead from the cruel treatment he received.’ (Knowlson 1998, 131f) // Stoett (1974, 202 n°1020) noemt twee oude spreekwoorden ter vergelijking: in de middeleeuwen *van der carren vallen*, met zijn mond vol tanden staan, geen bevredigend antwoord kunnen geven [wat al uit de oudheid stamt, zie Erasmus’ Spreekwoorden, n°52]; de tweede uit de 16e eeuw sluit aan bij het bovenstaande: *van den planc vallen*, voor de verleiding bezwijken (cf. Verdam, 467); maar eigenlijk: in het water vallen (Harrebomée I, 187); in het Engels: *fall off the wag(g)on* is vallen voor de verleiding om weer te gaan drinken; cf. Webster, 1106: *on (off) the wagon*: no longer (again) drinking alcoholic beverages; Hornby, 981: *on the (water) waggon*, not drinking alcoholic liquors. Bij Harrebomée (I, 382): *Hij is achter van de kar gevallen*. Ook vermeldt hij: *Hij is den duivel van de kar afgegleden*. [Rond Denekamp: *He is de duuwel van de koor ofvallen*, eig. Hij is de duivel van de kruiwagen gevallen; idem als *He is de duuwel ontkroppen*, handig en slim als de duivel, een even grote rakker. (*Dr.Bl.* NS 2, 52) Overigens is er ook *Hij is van de kar gedropen*, zoals hij (II, 64) ook heeft: *Hij is door de mand gedropen*, [WNT IX, 184: *door het of zijn bedstroo druipen*; Harrebomée I, 34: *Hij druipt door zijn bedstroo*; Van Dale 1984, 266: *door zijn bedstroo druipen*, een slecht einde hebben, slecht van iets afkomen; vgl. *Hij is van de galg gedropen, gevallen*. (Laan 1977, 95)] maar niet: *zo lek als een mandje*, maar wel lekkende mandjes in: *Hij verdient veel, maar melkt in een mandje* (Zijne inkomsten verdwijnen zoo spoedig als zij gemakkelijk verdiend zijn.), wat aansluit bij: *Men tapt in geene mand melk, of er is een bodem in*; vgl. ook: *Met de mand om melk gaan*. In de Pfalz zeggen ze: *Die dut net in e Korb melke*, van een spaarzame vrouw (*Pfälz. Wb* IV, 478); *Rhein. Wb.* IV, 1243: *En ne Korb melke*, vergeefs iets doen; *de melk en keine Korb, of he setz enen Emmer drunger*; *Wasser an* (in *e Korb schidden* (*drohn*), vergeefs werken; *Enen met de Korb onder de Pomp scheck*, nutteloze arbeid opdragen. Vgl. *Gents Wb*, 831: *een mand vol pompen*, onmogelijk werk doen. *Zuid-Oostvlaand. Idiot.* II, 232: ‘n *Mande wille vul pompen* (of *mee water wille vullen*), een onmogelijk werk willen verrichten. *Wb. Drentse Dial.*, 607: *Hij is mit een korf an het waterdregen*, doet nutteloos en onzinnig werk. WNT IX, 184: *Hij gaat in geen mande melken*, van iemand die niet dom is. (Voor de kar als een soort van schande, vgl. Chrétien de Troyes, *De ridder van de kar. Lancelot*, ed. Owain, v. 323ff: ‘In those days the cart was put to the same use as pillories are now [...] for all those guilty of treason and murder, for those defeated in judicial combat, and for thieves who had stolen the property of others or engaged in violent highway robbery. Anyone caught committing a crime was put in the cart and led through all the streets [...]. It was at that time that, because of the cart’s sinister nature, the saying originated: “Whenever you see a cart in your path, cross yourself and turn your thoughts to God, so that it does not bring you bad luck.”’) // De wip staat afgebeeld in het *Soester Nequam*-boek uit de 14^e eeuw. De kaalgeschoren misdadiger, misschien een groente- of fruitdief, wiens naam met *Lambertus Sanikelhovet* is aangegeven, vliegt – door de beulen met krachtige zwaai omhooggeslingerd – tot spot van de toeschouwers [die met stenen naar hem gooien] over de *grote dyke* (großen Teiche) van Soest. [Over de betekenis van *dijk* als ‘vijver’, zie *Dr.Bl.* NS 5, 5] Zometeen zal hij in het water verzinken en onder het gelach van de omstanders proberen zich op de oever te redden. Deze straf, aldus Schild (1997, 196 afb. 433), werd in ietwat gewijzigde vorm ter plaatse nog tot 1780 voltrokken. De wip is een standaard van een meter, waarop een aan de bovenkant met treden (zigzag-patroon) voorziene balk rust, die in het midden op de standaard scharniert. Onduidelijk is of Lambert omhoog moest klimmen tot het hoogste punt en dan eraf springen, of dat, wanneer hij aan het eind van de balk staat, deze door de beulen naar beneden wordt getrapt, waardoor het andere eind opvliegt, zodat Lambert omhoog wordt gezwiept (Stadsarchief van Soest). Een andere afbeelding betreft de *Bäckerwippe* in Linz a/d Donau op een ets van Martin Engelbrecht uit 1730. (ID., 214, afb. 488) Hier is de standaard zeker 6 meter hoog, de erop liggende balk in verhouding groter; hier lijkt het ene uiteinde vast te zitten: er wordt dus niet gewipt: je klimt tot duizelingwekkende hoogte en springt dan in het water van de snelvlietende Donau (ook de Soester-balk lijkt vast te zitten). [Lexer, 176: *Sanikel* = *sanicula*: breukkruid, een plant, vroeger als geneesmiddel

das unflätige kotige Wasser herabgestossen worden.’ Gezegd wordt: *Wer stiehlt, kommt in den Korb.*²⁵ Wander heeft de uitdrukking *In den Schandkorb gehören*, met de uitleg: ‘Das Wesen einer ganzen Reihe von Strafen des mittelalterlichen Rechts beruhte in der Zufügung eines lächerlichen Schimpfes; der Bestrafte sollte dadurch verhöhnt und gedemüthigt werden. Dazu gehören die im demüthigen und schimpflichen Aufzuge durch Stadt oder Land zu unternehmenden Gänge, bei dem Zeichen der verwirkten Strafe, als blosser Schwerter, Stricke, Ruthen oder Besen, aber auch Hunde, Sättel und Pflugräder getragen werden mussten. Sehr verbreitet war auch die Strafe des Schnellens (Schupfens, Korbspringens, Wippens usw.), wobei der Sträfling in einen Korb (Schandkorb, Wippe), der über einer Pfütze schwebte, gesetzt und an

gebruikt, Van Dale 1984, 2486; *hovet* = hoofd. (Verdam, 261)] Vgl. ook de *Wippgalgen* (Schild, 198, afb. 442, Dantzig 1687): op vele plaatsen werden straatdeernen of wild- en kreeftdieven in geval van herhaling aan hun op de ruggebonden polsen op de zgn. *Wippgalgen* – meestal een zeer hoge, slanke ‘Kniegalgen’ – omhooggetrokken en dan losgelaten, wat tot een pijnlijke val en verwondingen moest leiden. Men kon de val ook vlak voor de grond stoppen [vgl. bungee jumping], wat een ontwrichten van de armen tot gevolg had, en de zaak naar believen herhalen. Van Dale 1984, 3425: soort van galg aan welker dwarsstuk men de veroordeelde bij de op de rug gebonden handen omhoogtrok en snel weer naar beneden liet vallen, waardoor zijn armen vaak uit het lid raakten. *Op de wip staan*, op het punt zijn gewipt te worden (met de wipgalg), fig. op het punt zijn ambt te verliezen; *iemand wippen*, hem de voet lichten, uit zijn ambt zetten; *wipstoel* = schopstoel; *op de wipstoel zitten*. Cf. Harrebomée II, lxxxvi: *Hij zit op de wip* [Dat is: op den sprong]. Zijne woning is hem opgezegd. (*Ik wou liever, dat je op de wip zaat.*) ID., II, 474: *Het is op de wip gesteld*. WNT XXVI, 1342f: *wippen*, degraderen van officier tot soldaat; uit rang of positie lichten; verwerpen, ongedaan maken (van een plan); (7a) straffen aan de wipgalg = wip (1346), gevolgd door het verhaal van de in 1576 door de burgers omgehaalde en verbrande wipgalg, die de Spanjaarden naast de kaak hadden opgericht. (*Gron. Volksalm.* 1915, 18) Een synoniem voor ‘schopstoel’ is *wrempe*, *wrimpe*, misschien verband houdend met het zuur gezicht (*wrempe*, *wrimpe*) dat je erop trekt (*wrempen*, *wrimpen*: Den mond samentrekken om iets wrangs; grijnzen). (Verdam, 810) Zie verder nog Halma, 573: *Iemand op eenen schop zetten*, iemand zoo los zetten dat men hem verstooten kan als men wil; Gallée, 39b: *op den schup-spaon* (of: *op schupstól*) *zitten*, in onzekerheid zijn; Draaijer, 36a: *op de schöpstól zitten*; Bouman, 93: *hij zit op de schop*, zegt men van iemand wien waarschijnlijk eerlang de huur opgezegd, of die van zijn post ontslagen zal worden; De Cock, 78: *op een schopstoel (schipstoel) zitten*, in een huurhuis wonen; *Antw. Idiot.* 1099: *op ‘ne(n) schupstoel zitten*, niet zeker zijn van zijn betrekking; in Kl. Brabant *op ‘t waagsken zitten*, gezegd van iemand die elk ogenblik kan worden benoemd. (Stoett n°2020) In het Duits heet het: *Auf der Schaukel und Waage sitzen*, ein unsichere Stellung haben, keinen festen fuß fassen können. (Röhrich 1973, II, 807) Van Dale (1983, 1405) meldt *das Zünglein an der Waage sein*, de doorslag geven, op de wip zitten; evenals *in die Waage fallen*, van betekenis zijn, wat hetzelfde is als *in die Waagschale fallen*, gewicht in de schaal leggen, van betekenis zijn (*sein Gewicht in die Waagschale legen*, *werfen*, zijn invloed aanwenden, zijn gewicht in de schaal werpen). Van Dale 1984, 3328f: *waag 2.* (fig.) toestand van onzekerheid; *in de waag*, *waagschaal stellen*, blootstellen, wagen; *hij heeft alles in de waagschaal gesteld*, hij heeft alles op het spel gezet, eraan gewaagd; *waaghals*, *waagstuk*, *waagspel*, van *wagen 1.* op het spel zetten, aan onzekere kansen blootstellen, riskeren: *zijn leven wagen*; *een kans wagen*, *het erop wagen*; zijn geluk beproeven, risico nemen; durven te ondernemen: *een sprong wagen*. (ID., 3337) Verdam, 761: *in die wage zetten*, op het spel zetten; *wage 7.* fig. een toestand van onzekerheid, druk. Zie ook De Vries (1971, 812): *wagen*, 2. MNI *wāghen*, MND, MHD *wāgen* (NHD *wagen*), OFri *wāgia* ‘op het spel zetten, wagen’ is een afleiding van *waag*, vgl. *in de waagschaal stellen*. Dat een *schop* een schommel is, is niet begrepen door R.C Hekker, die in ‘Het boerenleven in Oost-Nederland omstreeks 1800’ bij het citaat: ‘Zomers houden zij [lui uit Almelo en omgeving] op de Zon- en feestdagen buurpraatjens. Jongens en meisjes amuseeren zig met in de schop te zitten en touwtjen te springen’ tussen haakjes ‘schuur’ zet. (*Dr. Bl.* NS 5, 44)

¹⁷ Spargo 1934, 152 naar H.A. Berlepsch, *Chronik der Bäckergewerk*, St. Gallen n.d., 110. Other examples of the basket punishment are only listed as they are too late (voor bewijs in het Virgilius-verhaal): Straatsburg 1477; Wetzlar 1502; ‘Thüringen’ 1508; Frankfurt 1571; ‘Schwaben’ 1443; ‘Holland’ 1485; ‘Vlaanderen’ 1511; Leisning 1530, 1593, Augsburg 1535 (ID., 380). Spargo vertaalt met ‘cut himself out’, waarmee ik aanneem dat bedoeld wordt door de bodem, niet het touw boven zich. // M.b.t. het schilderij *De Hooiwagen* van Jeroen Bosch uit 1563 merkt Gibson (1974, 73) op dat in de 16e eeuw hooi de bijbetekenis had van leugen en bedrog, en de uitdrukking *een hooiwagen rijden met iemand*, betekende zoveel als iemand bespotten of bedriegen. Vgl. Harrebomée I, 331: *Hij*

manchen Orten in die Pfütze hinabgesnelt, an andern sich selbst überlassen wurde, bis er zur Belustigung der Zuschauer hineinsprang und beschmuzt davon lief.²⁶

Dat je met de schopstoel je leven waagde, moge blijken uit een aantekening uit de *Rek. der Buurk*. 170: ‘Van een vraugen van Maersen, starf opte scupstoel’. Het vrouwke kan van schrik zijn gestorven, maar ook zo ver in het water zijn gevallen, dat ze is verdronken.²⁷

In Zwitserland heette het *Schnelli*, een apparaat om iemand te *schnellen*, voor het bestraffen vooral van bakkers, die incorrect brood hadden gebakken. ‘Diss 1280. jares was ein pfister zwo Zürich in Niderdorff am bach gesessen, heiss der Wackerbolt, der bescheiss die lüt, buoch nitt werschaft und hat sunst ouch etwas verschuldt, das man inn fieng und nach der statt bruch in die schnelle nächst ob dem Rüden inlegt; die selb schnelle was ein korb, der stuond hoch embor, und

drijft den hooiwagen met u; vgl. de spot drijven, een spel drijven. (Van Dale 1984, 663)

¹⁸ Spargo 1934, 153, 380 n. 39 naar W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland voor de Hervorming*, Utrecht 1869, 2^e deel, 4^e stuk, p. 12. // De slechte reputatie van bakkers blijkt ook uit de volgende wellerismen: *Bij ons te land hangt men telken jare iemand op, zei de Westfaalder; en als dan niemand schuldig is? was de vraag; o, antwoordde hij, dan nemen wij maar een’ molenaar of een’ bakker, die hebben het altijd wel verdiend.* (Har I, v) en: *Het geeft geene zwaarigheid, zei de bakker, en hij had zijn brood te ligt gebakken.* (Har I, 28)

¹⁹ *Correxie-boek van Leyden*, in: *De Navorscher* 2, 1852, 185. Op de *Kake* staan, zie infra.

²⁰ Cannaert 1885, II, 520 (naar De Wind, die een vonnis aanhaalt, getrokken uit de registers van Veere, 11 Maart 1511). Met *kaepe* (baken, vuurtoren) wordt *kaeke* (d.w.z. kaak, zie vorige) bedoeld (mogelijk schrijffout). Overgenomen door Lielevrouw-Coopman 1950, 831.

²¹ Cannaert 1885, II, 519f naar *Uittrek uit den bouc en register van den ballinghen der stede Ghendt 1472-1537*. Uit ditzelfde boek voegt Cannaert toe: *Den 15 wedemaent [weidemaand: Juni], 1585 was Jan de Wulf ghehangen in de mande, omme de quade ende orribele eeden by hem ghezwoeren.* Dus beiden waren meenedzwerenden. *Up een let meteen?* (Cf. Verdam, 329: *sonder let* = onverwijld.)

²² Van Dale 1983, 998: 0.1 stuiten => botsen 0.2. rennen => vliegen, stuiven; 6.1 *gegen die Wand prellen*, tegen de muur stuiten, botsen [knallen]; 6.2 *zur Tür prellen*, naar de deur vliegen [reppen]. Lexer, 161: *prellen*, auf-, abprallen, zurückfahren; sich schnell fortbewegen, hervorbrechen. – fortstossen, werfen. [abprallen: terugketsen; aufprallen: met een klap, hard neerkomen => (neer)ploffen; b.v. *das Flugzeug prallt auf das Wasser*, komt met een klap neer op het water.]

²³ Wander 1964, II, 1538 (Dat ter bestraffing van enige geringe zaken een korf of een plank over een stadsgracht bij de molen wordt opgericht. De korf zal aan een stang worden gehangen en als iemand niets gerings schuldig is [aan niets bijzonders zich schuldig heeft gemaakt], die zal men in de korf zetten, [en] zo lang daarin zitten, tot hij zich zelf afsnijdt [d.w.z. het touw boven hem doorsnijdt] of de lus met een touw opzwaait [onduidelijk, want aan het touw hangt de korf; heeft de man naast een mes ook een touw?], zodat de korf in het water valt.) In ieder geval valt ook hier de bestrafte niet *door* de mand, maar met mand en al in het water. De Cock (*Vk* 13, 154) meldt, dat in de 15^e eeuw te Gent o.a. de vagebonden in een mand aan een hoge staak hing, waarbij zo nu en dan wel een kerel *door de mand viel*, wat het beschamelijke der straf natuurlijk verergerde [vooral omdat men in de modder viel en dus letterlijk besmeurd was]. Te Alken (bij Hasselt) was vóór jaren een grote poel en daarover was, hoog in de lucht, een koord gespannen, waaraan een mand hing te bengelen. Vuilsprekers, vrouwenschakers en dieven werden in die mand, voor één of meer dagen, vooral ’s zondags ten toon gesteld. Tot voltooiing van de straf werd de koord aan de ene zijde losgemaakt en de schuldige rolde [viel!] met de mand in de poel. (*’t Dagher* XI, 63)

²⁴ Haberlandt, in: *HDA* V, 242f (Grimm *RA*³ 726; Birlinger, *Aus Schwaben* 2, 480 & *Volksth.* 2,231).

²⁵ Fischer, *Schwab. Wb.* IV, 639.

²⁶ Wander IV, 100 (vgl. Gierke, *Humor im deutschen Recht*).

²⁷ Stoett 1923-25 n°2020. Verder *Rek. v. Utr.* I, 137, 15: *Den knecht soudmen scuppen*. *Matth. Anal.* 3, 221 n.: *By Sunte Katherinen velde, daer die oude scupstoel plach te staen*. Mogelijk is een (sadistische) schopstoel te zien op het middenpaneel van *Het Laatste Oordeel* van Jeroen Bosch. Aan de rechterzijde tussen twee muren bevindt zich een grote felrode glijplank met vlak voor het eind een grote uitstekende naald en langs de onderrand kleine stekels, terwijl er bovenaan de plank, half verborgen achter de muur een vrouw in een schommel hangt, waarvan ze af zal vallen op de stekels om tenslotte terecht te komen in de eronder stromende rivier. Er wordt van de schopstoel beweerd dat men in de modder valt of in/op een puntenbed bij zwaardere misdrijven, maar bewijs heb ik daarvoor niet kunnen vinden. *WNT* XIV, 884: *Schoppen, schuppen*, door Kiliaan vertaald met: *excutere, foras eiicere*, wat allebei met ‘uitwerpen’ kan worden vertaald, maar *eiicere* betekent ook ‘verbannen’. *Hy zal wel haast geschopt*

was ein beschissne wüeste wasserpfüzen darunder. In selben korb satzt man die lüt und gab man inen darin weder essen noch trinken und so er us dem korb wollt, muost er in die wüest pfützen fallen und sich unsuber beschyssen zuo einem zeichen, dass er mit beschiss umgangen war.²⁸ Volgens een later bericht was er bij de Rüden aan het water een *Schnelli* met een korf, waarin men iemand zette, die men genade bewezen [had] en toch ook wilde straffen; die [personen] liet men als aan de *galgbrunnen* [= ziehbrunnen (put)] *ufschnellen* (opwippen) in de korf, ter hoogte van het *tramens* [= balk] of hout; dan moest de [persoon] neerspringen in het water, wilde hij uit de korf komen.²⁹ Een dergelijke smerige waterplas, waarin gesprongen of gevallen werd, zien we ook in een nota uit Gent uit 1428: Iedereen mag de bedelaars aanhouden en hen overleveren aan den baljuw der Gemeente waar zij wonen, die hen in een mand zal zetten, hangende boven een *vullen plasche* een dag lang en aldaar blijven tot dat zij zich lossnijden.³⁰

Met de twee versies die we bekeken hebben was het verhaal van Virgilius niet afgelopen, want latere schrijvers komen met details, die een ander licht werpen op het gebeuren. In een invoeging, gedaan tussen 1328 en 1342, in de *Roman de Renart le Contrefait*, wordt Virgilius verliefd op een landsvrouw wonend in een toren hoger dan tien lansen. Ook hier wordt hij ertoe verleid in de mand plaats te nemen en hangt er ten overstaan van heel Rome, maar wanneer de mand wordt neergelaten, haalt de vrouw hem over nogmaals plaats te nemen, ditmaal zonder kleren, en weer wordt hij te kijk gehangen. Een allegorische verbeelding is te vinden in een 14^e-eeuws Frans manuscript, waarin de ‘held’ Fausse-Amour heet. Net als hij op het punt staat met de koningin naar bed te gaan en zijn kleren al uit heeft, wordt gedaan alsof de koning komt en zijn enige redding een snelle aftocht in de mand is. Het is echter een list en halverwege stopt de mand en Fausse-Amour blijft hangen. De koning, die langs komt (niet bij toeval), zegt hem: ‘Bedenk hoe valse minnaars altijd worden bedrogen. Virgilius werd uit een raam gehangen net zoals jij.’³¹ In

worden, vertaalt Sewel met: *He will be casheered ere long*. Cf. Hornby, 131: *cashier*, dismiss (a commissioned officer) with dishonour and disgrace; Webster, 152: to dismiss (an officer) from the services in disgrace; etym. Dutch *casseren*; cf. Verdam, 283: buiten werking stellen, iets; afdanken, iemand. Vgl. Frans: *casser* 1. breken; 2. vernietigen, nietig verklaren, verbreken; 3. afzetten, ontslaan; degraderen.

²⁸ *Schweiz. Idiot.* IX, 1230 (Æg. Tschudi). Dit 1280ste jaar was een bakker te Z. in N. a. B. woonachtig, genaamd W., die ‘bescheet’ de mensen, bakte niet correct en had zich verder ook aan iets schuldig gemaakt, dat men hem ving en naar de stad bracht in de *schnelle* naast op de R. gezet; deze *schnelle* was een korf (mand), die stond hoog omhoog, en eronder was een beschetten woeste waterplas. In die korf zette men de lieden en gaf hen daarin eten noch drinken en als hij uit de korf wilde, moest hij in de woeste plas vallen en zich smerig beschijten ten teken, dat hij met beschijt was omgegaan. Lexer, 16: *beschiz*, betrug; *beschizzen*, bescheissen, besudeln; betrügen. Ook in het MNL. is *beschiten* 1. met drek bevuild (ook als scheldwoord: allerverachtelijkst); 2. bedriegen; en een *beschiter*, bedrieger. (Verdam, 81) Lexer, 159: *phister*, bäcker (Lat. *pistor*).

²⁹ *Schweiz. Idiot.* IX, 1230: ‘Es war aber ein schnelli bi dem Rüden [beek?] am wasser mit einem korb, in den man einen satzt, dem man gnad bewisen und doch ouch strafen wollt; den selber liess man wie an den galgbrunnen ufschnellen im korb, in die höhe des tramens oder holzes; dannen muost einer hinab in das wasser springen, wollt er anders us dem korb kommen.’ ID., III, 453: *Laster-Chorb*, [In ZStdt] was ein schnelli am wasser mit einem korb, in den man einen satzt, den man strafen wollt; den selben liess man wie an den galgbrunnen ufschnellen im korb in die höchi. In ermetten laster-chorb ward [der Bäcker] gesetzt.

³⁰ Lodewijk Lievevrouw-Coopman, *Gents Woordenboek*, 1950, 831 (Voorg. f°89v); *vullen* = vuile, cf. Verdam, 755: *vullenisse*, *vullens*, *vullinx*, *vulnisse*, etc. = *vuulnisse* 1. ontbinding, bederf; 2. vuilheid; 3. vuilnis, opgeveegd vuil; 4. uitwerpselen, ziektestoffen; 5. zedelijk vuil. Waarom het een tijd duurt, voordat iemand zich lossnijdt, zegt het spreekwoord: *Beter aarzelen dan kwalijk springen*. Een ander toepasselijk spreekwoord luidt: *Hij moet springen, of hij wil of niet*. Die tegen zijnen wil tot springen genoodzaakt wordt, heeft weinig vermaak van zijne vlugheid. Men bezigt dit spreekwoord van iemand, die door eigene schuld bankbreukig wordt. (Harrebomée III, 63f; *bankbreuk*, faillissement tengevolge van feiten die strafrechtelijk vervolgbaar zijn.)

³¹ Spargo 1934, 156-158. In het 14e-eeuwse Mannessische Hs wordt over de minnezanger en Venusridder Ulrich von Lichtenstein verteld, dat hij – na allerlei beproevingen voor zijn vrouwe te hebben doorstaan – door haar middels een

een IJslandse versie (*Virgilesrímur*), daterend mogelijk uit de 14^e eeuw, is Virgilius verliefd op de dochter van een machtige edelman, die hem eerst afwijst en daarna net doet alsof en Virgilius in de mand lokt en laat bungelen. Hij bindt zijn riem aan het touw en laat zich een beetje zakken, maar uiteindelijk moet hij loslaten en valt met stevige verwondingen tot gevolg. Later laat hij zich nogmaals door de dame in de boot nemen (hij laat zich als een paard berijden³², zoals ook Aristoteles overkwam³³). Bonamente Aliprandi nam in zijn *Cronica de Mantua* een biografie in verzen van Virgilius op. Ditmaal betreft het de dochter van een ridder, die met haar vader het plan opstelt en Virgilius in de mand laat bungelen tot de volgende dag, als de menigte hem bespot. Tenslotte beveelt Octavianus hem neer te halen en maakt hem verwijten.³⁴ Giovanni Sercambi nam een paar jaar later in zijn *Cronaca* een *exemplo morale* op (bij 1420) over keizer Hadrianus, levend voor Christus werd geboren, die zijn dochter Ysifile gevangen hield in een toren. Virgil kwam in Rome, werd op haar verliefd en zij liet hem zich verstoppen in een rozenmand en ophijsen tot halverwege. Daar liet ze hem 16 uur hangen en vertelde haar vader dat toen ze de rozenmand ophees deze zwaar was en ze zo de boosdoener ontdekte. Het vervolg is als in het verhaal van Nero's dochter (ontsnapping aan executie via bekken met water).³⁵ De eerste Nederlandstalige versie is die van Dirc Potter in zijn *Minnen loep* (Lof der liefde). Het meisje heet Lucrecia en woont in een toren en mag er zelden uit, dus praat ze met Virgilius, zittend in haar raam, en na een tijdje regelen ze een mand en Virgilius laat zich ophijsen. Toen de mand halverwege stopte, dacht hij dat ze moe was; maar het hele plan was bedacht door een andere minnaar, die bij haar was en de mand tot halverwege ophees, en zo hing hij daar, zeer onwaardig voor een man van zijn waardigheid. Als de mand tenslotte wordt neergelaten, sluipt hij naar huis.³⁶

In *Li Livre du cuer d'amours espris* van René I, hertog van Anjou, Lorraine en Bar, graaf van Provence en Piedmont, en koning van Napels, Sicilië en Jeruzalem, voltooid in 1457, neemt Bel-Accueil (Welkom Onthaal) de held Cuer mee naar een soort 'chamber of horrors for lovers', waar als trofeeën de buit van misgelopen liefdes hangt, onder andere een oeroude mand van wilgentwijgen, hangend aan een gouden keten, die verklaard wordt als de mand van Virgilius, die aldus werd behandeld omdat hij met Liefde's macht lichtvaardig omging.³⁷

brief werd uitgenodigd te komen in haar kemenade. Het bed stond klaar. Maar verder ging de grap niet. Zij wilde zich nu voorgoed van de opdringerige ridder ontdoen, liet hem in een beddelaken wikkelen en uit het raam smijten. Vernederd en gedeukt keerde Ulrich naar zijn burcht terug. (Frischauer 2, 225)

³² Zie Mitchell 2011, 82: Virgiles says that if she will not do as he asks, he will have to use some *listar* [sg., *list*] (art, craft = magic). But it is she who outsmarts him, asking him to transform himself into a horse, which he does, at which point she rides him all over the countryside.

³³ Zie in Mieder 2004 (met afbeeldingen uit 16^e eeuw). Zie Clark 1997, 131: Such threats to male dominance were symbolized by Spenser's Amazon queen, Radigund, who defeated Artegall and forced him to dress in woman's clothing; by the wives who exchanged roles with their husbands and went off to war in the stock depictions of the 'world turned upside down' [= de verkeerde wereld: de man houdt het huis en de vrouw gaat lopen: zie Mieder]; and by domineering women who, in many illustrations of the *imperiosus mulier* and of Aristotle and Phyllis, forced their men onto all-fours, put bridles in their mouths, and rode on their backs, beating them the while with whips (met verwijzing o.a. naar de title-page van *The deceyte of women*, ca. 1560).

³⁴ Spargo 1934, 162f. Dat Virgilius zich meermalen door een vrouw in de boot laat nemen, wordt door de schrijver van de Engelse versie in *The deceyte of Women, to the instruction and ensample of all men, younge and olde* (ca. 1550) extra benadrukt: 'Here may ye se how the Mayster Virgilius that was so wise and so crafty in al thynges: and yet he was deceyued of a woman, ye of more then one, as is rehersed afore.' In de uitgave is een afbeelding van Virgilius in de mand opgenomen. Hij zit weggedoken in de mand, zijn afgewend gezicht achter zijn hand verbergend voor de lachende en spottende burgers, die op straat naar de mand wijzen. (ID., 59 & afb.)

³⁵ Spargo 1934, 165.

³⁶ Spargo 1934, 166f.

³⁷ Spargo 1934, 168. Cf. *Livre du cuer d'Amours espris*, ed. F. Unterkircher, vert. F. Oomen, Utrecht 1975.

De humanist Thomas Murner (1469-ca. 1537) nam dit avontuur van Virgilius op in zijn *Geuchmatt* (v. 4641ff):

<i>Virgilius bült eine schöne magt</i>	Virgilius vrijde een mooie maagd
<i>Die hat jn vff ein nacht vertagt</i>	Die had hem op een nacht uitgenodigd
<i>Und jm ein solchen bescheidt gesagt:</i>	En hem zo'n boodschap gezegd:
<i>Er solt zü einem fenster gon,</i>	Hij moet naar een raam gaan,
<i>Da wolt sy ein korb aber lon,</i>	Daar zal zij een mand neerlaten,
<i>Daryn solt er sich setzen schon.</i>	Daarin moet hij gaan zitten.
<i>Er thet das selb on allen argwon.</i>	Hij deed dat zonder enige argwaan.
<i>Als sy in halber vff hyn zoh,</i>	Toen ze hem half had opgetrokken,
<i>Das lüstig wyb von dannen floh</i>	Ging de olijke meid er vandoor
<i>Vnd ließ ihn hangen an der wend,</i>	En liet hem hangen aan de muur,
<i>Das er offlich da wardt geschendt</i>	Zodat hij openlijk tot schande werd
<i>Vnd yederman das selber seyt,</i>	En iedereen hetzelfde zei,
<i>Das er do hing, vmb wybs bescheid.</i>	Dat hij daar hing vanwege een vrouw. ³⁸

In de oudste roman geheel gewijd aan Virgilius, *Faictz merueilleux de Virgille*, uit het begin van de 16^e eeuw, wordt Virgille verliefd op een meisje uit de hoogste kringen en schakelt een oude tovenares in en die stelt het plan van de mand voor, waar hij ongekleeft ingaat. De dame hijst hem op tot halverwege, maakt het touw vast en zegt dat hij daar zal blijven, zodat iedereen weet van zijn overspelige geest. De keizer beveelt de dame Virgille te laten zakken.³⁹

In Holland verscheen in 1657 een eenakter van Joan van Paffenrode, genaamd *Klucht van Sr. Filibert, Geen Mal boven Oud Mal*, waaruit wel blijkt dat het om een oud thema gaat. Hierin wordt Filibert tot halverwege opgehesen in een mand neergelaten door de meid Bely. Twee nachtwakers komen langs, zien hem hangen en komen tot de conclusie dat hij een dief is en halen een ladder om hem neer te halen en mee te nemen, maar het is allemaal spel. Het stuk moet succes gehad hebben, want twee jaar later kwam Melchior Fokkens met de *Klucht van de verliefde Grysert*, waarin Oliver, de broer van de dame, de ongewenste minnaar Wolfert overhaalt in de mand te stappen, hem ophijst en hem uitlacht, wanneer de nachtwacht komt en hem beschuldigt een dief te zijn.⁴⁰

Ook in Duitsland had het verhaal veel succes. Bij de 16^e eeuwse Hätzlerin heet het:

Firgilius seiner Kunst vergass,
*da er in einen Korb sass.*⁴¹

En Hans Sachs maakte er een paar maal gebruik van onder de titel *Der Filiüs im Korb*. Ook schreef hij *Die pürgerinn im korb*, waarin een vrome getrouwde vrouw in plaats van naar de kerk te gaan haar minnaar bezoekt, die haar ophijst in een mand naar zijn kamer. De echtgenoot bespiedt haar en wanneer ze terugkomt zegt hij dat hij haar in een mand naar de hemel heeft zien gaan en dat ze daarom een boze geest moet zijn met wie hij niets te maken wil hebben. Sachs heeft ook een beschrijving van de straf in *Dreyerley straff zw Frankfürt*. Een bakker, wiens broden te klein waren, werd opgehangen in een mand, gehangen aan een staak boven een plas

³⁸ Röhrich 1973, I, 528-530. Hij heeft de afbeeldingen van Lucas van Leyden (Virgil in the basket) en van het wandkleed uit Freiburg-im-Breisgau (in spiegelbeeld: zie Spargo vs. 258: 'The Meeting'). Thomas Murners *Gäuchmat* verscheen in 1519, een gedicht dat de kuisheid verdedigt (*Gauch* = koekoek, de overspelige vogel). Vgl. het *Fasnachtspiel* van Gengenbach, *Diß ist die gouchmat so gespilt ist worden durch etlich geschickt Burger einer loblichen stat Basel. Wider den Ehebruch und die sünd der unküschheit*, 1521 (?). (Spargo, 261f)

³⁹ Spargo 1934, 168f.

⁴⁰ Spargo 1934, 171-173.

⁴¹ Wander 1964, II, 1538f (Hätzlerin 91^b).

met stinkend water, en kreeg een mes waarmee hij zich een weg kon banen. Een menigte keek toe en lachte hem uit toen de bakker uit de troep kroop. Sachs sprak volgens Spargo ongetwijfeld uit persoonlijke observatie.⁴² Hier hebben we hetzelfde door de mand vallen, als we zagen bij de bakker in Maagdenburg in 1346. Wander heeft de zegswijze *In den Schandkorb gehören* en legt uit dat de straf van het *Schnellen* (*Schupfen*, *Korbspringen*, *Wippen* usw.) zeer verbreid was, waarbij de overtreder in een korb (*Schandkorb*, *Wippe*), die boven een *Pfütze* hing, gezet werd en op vele plaatsen in de *Pfütze hinabgeschneilt*, op andere plaatsen aan hem zelf werd overgelaten, tot hij tot vermaak van de toeschouwers naar beneden sprong en bevuild wegrende.⁴³

In dit verband noemt Spargo enige spreekwoorden, die getuigen van het diepe effect op de volksgeest van deze bestraffingsmethode. Als eerste vermeldt hij *ein Korb bekommen* (*kriegen*), wat volgens hem hetzelfde is als het Engelse “flunking” an examination, that is, to fail’, wat wij ‘zakken voor een examen’ noemen (ook: *druipen*, *bakken*, *sponsen*, *stralen*), maar volgens Wander is *Durch den Korb fallen*, in der Prüfung nicht bestehen oder überhaupt abschlägig beschieden werden. En hij geeft als voorbeeld van Hans Sachs: *so ist er vor jn allen gantz spotweiss durch den Korb gefallen*.⁴⁴ Ook in het Nederlands is de uitdrukking *Hij krijgt den korb* bekend. De zaak is ook hier gecompliceerd. Volgens Van Dale is *de korb krijgen* afgewezen worden bij een huwelijksaanzoek, een blauwtje lopen; maar elders ook afgewezen worden bij een examen.⁴⁵ Harrebomée zegt erover: ‘Even als in het spreekwoord *Hij krijgt den zak, met de banden erbij*, vindt men hier eene toepassing op den jongeling, die door een meisje voor verdere liefde-betooning bedankt wordt.’⁴⁶ Nu betekent *de zak krijgen* tegenwoordig ‘ontslagen worden’, met de uitleg: ‘Deze informele uitdrukking wordt vaak gebruikt met de bijgedachte dat het ontslag onterecht of onrechtmatig is. Degene die iemand ontslaat, *geeft hem de zak*. De uitdrukking sloeg oorspronkelijk – zoals ook nu nog – op werknemers, die ontslagen werden. Ze is voor het eerst aangetroffen in 1588. Vanaf 1605 kon je ook een minnaar de zak geven. Gezien het feit dat het in eerste instantie om ondergeschikten, en niet om minnaars ging, moeten we

⁴² Spargo 1934, 183f. Uiteraard zette de Virgilius-thematiek zich ook in later tijden voort. Spargo maakt melding van een liederentraditie, die inzet met ‘Der Schreiber im Korbe’, ook vermeld door het HDA V, 242, ‘ein Schwank, der schon bei den Novellisten des 14. dann 15. Jahrh. in den Geschichten des Zauberers Virgil begegnet. In manchen dieser Lieder und Gedichte wird der Insasse des Korbes plötzlich von der Höhe fallen gelassen oder der Korb ist so eingerichtet, daß der Boden plötzlich durchbricht und der Liebende durchfallen muß.’ Hierna volgt dan het verhaal van de *Schandkorb*.

⁴³ Wander 4, 100.

⁴⁴ Wander 1964, II, 1538. Hij is niet echt, alleen figuurlijk door de mand gevallen, dus ontmaskerd. Cf. Stoett n°1248: het MND *dorch den Korb vallen*, dat *einen Korb bekommen*, een korb krijgen, betekent (verwijzend naar Schiller & Lübben II, 544); Fries: *troch de koer sakke*. Molema, 220b: ‘*n körf kriegen*, *körft worden*, druipen voor een examen; *körven*, ‘*n körf geven*, afwijzen bij een examen; Fries: *de koer op krije*, zijn ontslag krijgen, worden afgedankt; NND *de kiepe krêgen*. (Verdam, 290: *kiepe*, korb, mand; Van Dale 1983: *Kiepe*, rugmand; *kiep* = draagkorb). Eng. *brush off*, reject, jilt; dismiss curtly: *He tries to get the girl to go out with him, but she always brushes him off*. Hence, *brush-off*, rejection or dismissal: *She gave him the brush-off*. (Hornby, 109) Ook *dump*, laten vallen (eig. let fall with a bump or thud). (Hornby, 275) Lokers Wb: *ij ee zijne konzjee gekregen* (= hij heeft zijn opzeg gekregen; zij heeft het uitgemaakt). Seiler 1922, 120: Luther, 312. *Durch den korb fallen*. Zunächst vom verschmähten Liebhaber, den die Dame in einem Korbe mit losem Boden zu ihrem Fenster hinaufzieht und dann in den Burggraben fallen läßt, dann symbolisch als Bewerber um die Hand einer Jungfrau abgewiesen werden, weiter auch bei Bewerbung um ein Amt abgewiesen werden, eine Prüfung nicht bestehen (jetzt gekürzt durchfallen), überhaupt mit einer Bitte, einem Antrag abgewiesen werden (jetzt abfallen), DW. 5, 1800–1802.

⁴⁵ Van Dale 1984, 1434. Zie WNT VII.2, 5637: *Een korb krijgen*, *halen*, *geven*: afgewezen worden, afwijzen, bij een huwelijksaanzoek. Vgl. MND ‘*n körf kriegen*; NHD *einen Korb bekommen*; NFri *de koer op krije*; Deens: *faa kurven*. ‘Drentsch Woordenboek’: *Het achterhek kriegen*, een blauwtje lopen. (*Driem. Bl.* 23, 55)

⁴⁶ Harrebomée I, 440. In Dinan (H-Bret.) heet het als een jongen wordt afgewezen door de vader of het meisje: *prendre mon sac et ses quilles* = weggaan, wat ontleend is aan het kegelspel. (AdC, in: *Vk* 15, 200)

aannemen dat de *zak* het voorwerp was waarin een knecht zijn gereedschap of werkkleding bewaarde; hij nam de zak dan mee als hij naar een andere werkgever vertrok.⁴⁷ Wat niet klopt aan deze redenering is dat de zak het eigendom van de werknemer is: het is *zijn* zak: hij krijgt dus niet *de* zak, maar *zijn* zak, wat dan ook in het spreekwoord moet terugkeren: *hij krijgt zijn zak*, maar zo is het niet bekend, wel *Hij heeft zijn' zak genomen* (hij heeft afscheid genomen, hij is vertrokken).⁴⁸ Bovendien is niet duidelijk wat die gereedschapszak van doen heeft met afgedankte minnaars. Als straf is *de zak krijgen* de ergste straf, n.l. de doodstraf: een ter dood veroordeelde werd in een zak in het water geworpen. In 1535 werden [in Amsterdam voor ketterij] achtentwintig mannen en vrouwen in zakken gestopt en in het IJ gegooid. Maar ook verdrinken in een ton kwam voor. In 1598 werd een vrouw in het openbaar op het schavot verdrinken in een waterton wegens het ontvoeren en mishandelen van een kind, en in 1641 werd een moeder wegens kindermoord op dezelfde wijze terechtgesteld.⁴⁹ Ook in het Frans is deze betekenis van de zak bekend; gesproken wordt van *Un homme de sac et de corde*, een echte schurk, een man die tot alles in staat is, aldus gezegd omdat men schurken ophing met de strop of verdrong in een zak.⁵⁰

In het Engels is ontslaan: *to sack, give somebody the sack*; dismiss, *to get the sack*, to be dismissed from employment: *He got the sack for petty thieving*. Maar *to sack* is ook plunderen van een overwinnend leger van een veroverde stad, etc. [dat alles in zakken stopt om het mee te kunnen nemen].⁵¹ Een andere uitdrukking is *to get the push*, of *to give a person the push*, wat hetzelfde is als 'de bons geven'.⁵² Ook is ontslaan *to get the boot* [laars], to be dismissed, kicked out; *give somebody the boot*, dismiss him from his job.⁵³ Ook is het mogelijk iemand te

⁴⁷ Van Dale 1984, 3459; Van Dale 1999, 1019f; cf. Laan 1977, 408: Letterlijk: hem een zak meegeven, waarin hij zijn spullen kan bergen.

⁴⁸ Harrebomée II, 489a; al bekend aan Gheurtz (2003, 131 n°824): *Hy heeft sijn sack ghenoomen* (en Sartorius: *Hi heeft sijn sac genomen*). Gheurtz (n°1799) meldt ook: *Wûelt niet of ghy crygt u sack*, hetgeen Harrebomée (II, 490) heeft als: *Woel niet, of gij krijgt uw' zak* (CH: een eigen slaap- of strozak? Of wordt hij weggestuurd?). De bovenstaande redenering klopt niet: Bredero, *Sp. Brab.* vs. 776: *De moer gaf mijn men sack* (uit huis gestuurd?). In het Vlaams is ontslaan: *Iemand zijne(n) zak opgeven* (AdC, in: *Vk* 15, 201f). De Cock heeft het spreekwoord als: *Iemand een zak geven*, hem afdanken, of als minnaar afwijzen; en noteert: *Iemand zijnen zak (zijn hot, zijn pak) opgeven; hij heeft zijnen zak, zijn pak (op)gehad*; reeds bij Sartorius: *sijn sack nemen*. Van Dale (1984, 1997) meldt: *hij moet altijd de laatste man de zak opgeven*, hij is altijd de laatste die vertrekt. ID., 1129: *hot*, rugkorf, draagkorf (Fr. *hotte*; ~ *de père Noël*, zak van de Kerstman). *In de zak moeten* = stout zijn geweest en in de zak van Zwarte Piet meegenomen worden naar 'Spanje' om heropgevoed te worden. Een *zak* (Duits *Sack*) is een vervelende kerel, een *klootzak* (*blöder Sack*), *ein fauler Sack*, luiwammes; *ein lahmer Sack*, slappeling; *in den Sack hauen* a) er de brui aan geven; b) ontslag nemen; c) ervandoor gaan; *jemanden in den Sack stekken* a) iemand in de zak steken, bedriegen b) iemand in zijn zak steken, de baas zijn; *etwas auf den Sack kriegen*, een pak slaag krijgen, (een pak) op zijn donder krijgen; *jemanden auf den Sack husten, niesen, treten*, a) iemand op zijn donder geven, een veeg uit de pan geven b) iemand drillen. (Van Dale 1983, 1068f) Zakken van mensen, zie Harrebomée II, 488f: *Het is een natte zak*, hij deugt nergens toe; *een regte hooizak, meelzak, zoutzak, geldzak, een vette kafzak*; vgl. ook: *Hij vertrekt met pak en zak*; en *zijn koffers wel kunnen pakken*, haast zeker ontslagen zullen worden. (Van Dale 1999, 209: *de zak krijgen* = de reiszak.) Laan 1977, 276: *Met pak en zak vertrekken*, met alles wat ze kunnen meenemen.

⁴⁹ Schama 1989, 37. Het HDA V, 244f meldt dat *Korbgeflecht* in oude tijden ook voor de verachtelijkste strafdoeleinden werd aangewend: verstikken van misdadigers in het moeras: *injecta insuper crate*, zoals Tacitus bericht (*Germania* c. 12) (*crātis*: vlechtwerk, van rijshout).

⁵⁰ Littré I, 807: un vrai scélérat, un homme capable de tout, ansi dit parce qu'on pendait avec la corde ou noyait dans un sac les scélérats.

⁵¹ Hornby, 763; *sack* = bed: *to hit the sack*; vgl. mandje: ik ga naar mijn mandje; kruip in mijn kooi, ook mat, korf, etc. Webster, 876, summary dismissal, esp. from employment. *To sack a city*, from French *sac*, zak.

⁵² Hornby, 892; Webster adds (Br.):

⁵³ Hornby, 95. vgl. *He was booted out of the house*, kicked out; *put the boot in*, kick somebody. Webster 111: dismissal, *to get the boot*. De *boot* geven is iemand een schop geven, vgl. *iemand de laan uit schoppen, trappen*, als

‘branden’: *to fire someone; he got, was fired*.⁵⁴ Harrebomée vermeldt: *Iemand laarzen* voor allerlei vormen van ‘ligchamelijke en zedelijke kastijdingen’.⁵⁵

Röhrich merkt op, dat studenten de uitdrukking *door de korf vallen* voor zakken voor het examen al vroeg gebruikten: in de *Facetiae facetiarum* uit 1657 wordt *corbissare* gebruikt voor ‘durchs Examen fallen’, voor een examen zakken; in Schlesië werd *korbisiren* gezegd.⁵⁶

Het volgende spreekwoord dat Spargo aansnijdt, is ‘door de mand vallen’: *durch einen Korb fallen*, wat betekent ‘to fail to secure the lady of one’s choice’, wat geïllustreerd wordt in een ander werk van Hans Sachs, *Der jung Gesell fellet durch den Korb*, met de moraal dat je met het uitkiezen van een liefdespartner zorgvuldig te werk moet gaan. Sachs zag een schilderij aan de muur van een herberg en beschrijft wat er op te zien is. Een jonge vrouw is bezig met het ophijzen van een jongeman in een mand, bevestigd aan een paal, die uit haar huis steekt. De bodem van de mand is los. Op het hoofd van de jongeling staat geschreven dat andere jongelingen ervoor moeten oppassen verraderlijke vrouwen te vrijen. Dan geeft de mand mee en de vrijer valt in de plas troep onder hem, begeleid door het gejoel en gelach van de omstanders, een groep jonge vrouwen, die zeggen dat hij een schoolvoorbeeld (object lesson) is voor degenen, die hun geliefden niet trouw zijn.⁵⁷ Het gedicht eindigt met:

*Wann so solchs merken die jungfrawen,
thunde sie keins guten im vertrawen,
sondern (er) wird schabab bei jn allen,
das heisst denn durch den Korb gefallen.*⁵⁸

versterking van *de laan uit sturen, zetten*; vgl. *de deur uit schoppen, trappen*. (Van Dale 1999, 209: *op straat schoppen, op de keien smijten, aan de dijk zetten*.) Ook in Frans: *botter*: een trap geven. Verdam, 112: *boten, booten*, slaan, kloppen; DAF 72f: *bot(e)* (12^e-13^e e.), coup, heurt; botte; Etym. *boter*, *bouter* (pousser, frapper), Etym. Germ. **botan*, *frapper*. Cf. Lexer, 25: *bôzen*, schlagen, klopfen; kegel spielen, würfeln; *bôz*, *boz*, schlag, stoss; *bôze*, *boz*, kurzer stiefel; *boz-schuoch* = *botschuoch*, ein art grober schuhe; Verdam, 112: *bote*, een soort van grove schoenen. Tjech: *boty*, schoen (allerlei soorten). Frans: *botter le derrière, les fesses à qn.*, iemand een schop onder zijn gat geven. *Pousser, porter une botte*, een onverhoedse aanval doen; (fig.) een lastige vraag stellen. (FrWb 76) *Jemanden den Laufpaß geben*, iemand de laan uitsturen, zijn congé, de bons geven; *den Laufpaß bekommen, erhalten*, de laan uitgestuurd worden, de bons krijgen. (vDale 1983, 825b)

⁵⁴ Hornby, 327: *fire*² 1. set fire to with the intention of destroying; 2. use artificial heat on something in order to change it in some way; etc. 7. (colloq.) dismiss (an employee): *he fired the sales-girls for being incompetent*. Webster, 353: (pop) to dismiss, discharge (an employee).

⁵⁵ Harrebomée III, 41f: Winschooten zegt: ‘Dewijl *laarsen te draagen* ridderlijk is, en sulks ieder niet gebeuren mag, soo segt men spots gewijs: *iemand laarsen*, als men hem met het nattegat voor de mast set, en met een endje dags, dat is: endje touws, *ridder slaat*, het welk van sommige (op zijn Engels) *bridsen* genaamd werd; want niet op de bloote billen, maar op een dun broekje, dat den misdaadiger aan heeft, geslaagen werd.’ Verder vindt deze spreekwijze ruime toepassing bij ligchamelijke en zedelijke kastijdingen.

⁵⁶ Röhrich 1973, I, 530 (*Facetiae*, 334; Wencel Scherffer, *Gedichte*, 568, 609).

⁵⁷ Spargo 1934, 185.

⁵⁸ Wander 1964, II, 538; Lexer, 177: *schab ab*, bezeichnung des abgewiesenseins eines liebhabers, des aus-, zuendeseins. (Hij is ‘afgeschaafd’, vgl. afgebrand, afgewezen; abgeschabt = afgedragen, sjofel.) In een liedje uit het begin van de 16^e eeuw heet het: *Ach mädlein, du vil junge, / laß mich nit sein schab ab!* (rijmend op: *kein lieber ich auf erden hab*). (Buschan [1922], 335) Seiler 1922, 281 n. 1: In deutschen Volksliedern gibt ein Mädchen öfter einem Jüngling das edle Kraut *Schabab*, Schwarzkümmel und = *schab ab* d. i. geh weg. Seiler 1922, 390: *Eitle Ehr ist fahrende Hab, heute lieb, morgen schab’ ab*.

Harrebomée vermeldt ook: *Hij is door den korf gevallen*, zoals gewoonlijk zonder uitleg.⁵⁹ Maar volgens Stoett is de betekenis: afgewezen worden bij een huwelijksaanzoek of op een examen: ‘Men meent dat deze uitdrukking eigenlijk betekent: een korf met zwakke bodem krijgen. Zo’n korf liet een meisje ’s nachts uit het venster zakken om een lastige vrijer, die ze niet mocht lijden, daarin op te trekken. Als ze dat deed, viel hij er weldra doorheen en kreeg zo *de bons*.’⁶⁰ In modern Nederlands is de uitdrukking geheel verdrongen door ‘hij is door de mand gevallen’. Ter Laan verwijst in zijn uitleg bij *door de mand vallen* (moeten bekennen, dat men van een zaak iets weet; zijn ontkenning niet kunnen staande houden) naar de verklaring gegeven bij *korf*: *Een korf krijgen* = a. een blauwtje lopen; b. zakken bij een examen. Op boerenboeldagen lieten de jongelui in Groningerland een strooien pop door een oude zeef of korf glijden, tot spot van de meisjes die

⁵⁹ Harrebomée I, 440. Bergsma geeft woorden en uitdrukkingen, waarvan de betekenis meer of minder verlopen is, die overgebleven zijn van de oude gebruiken als het ophijzen van misdadigers en afgewezen vrijers: *door de mand vallen, deur de körf gliden, troch de koer zakken, zakken, den zak krijgen, den bons krijgen, druipen, uit de koets (couche, mandje) vallen*. (Bergsma, in: *Driem. Bladen* 18, 1918, 17)

⁶⁰ Stoett 1974, 172 n°862. Stoett begrijpt ‘bons’ als gevolg van het vallen door de mand; maar de uitdrukking is al ‘iemand laten vallen’ = de bons geven. Volgens Van Dale (1999, 84) is de *bons* een stoot of duw: men stoot iemand van zich af, wanneer men deze de bons geeft, of deze de bons krijgt. Harrebomée (I, 75) vermeldt: *Hij krijgt de bons*, alsof de bons niet ook wordt gegeven, zoals in het voorbeeld van Pieter Langendijk: ‘Je hebt je paspoort, en de bons, ‘k wil jou niet kennen.’ Hier geeft de spreker de bons; de ander krijgt hem. S.J. (*De Navorscher* 3, 1853, 205) meldt *iemand den schop (den bons) geven*, en *den schop (den bons) krijgen* als verwant met *op de schopstoel zitten* (supra). Harrebomée II, 259: *Hij is op de schop gezet; Iemand den schop geven* = ontslaan. Je kunt ook *op de schop zitten* (Sartorius I, 5, 52, die het gelijkstelt met *een gladden aal bij den staart hebben*), want (aldus het vervolg in *De Navorscher*) een *schop* is hetzelfde als een *schommel*, *ruil* of *touter*, en er wordt ook gezegd: *Hij zit op den sprong* (vgl. supra: *Sprongstraat*, *Sprinckwyck*, *Springweg*). // Hierbij hoort: *de sprong wagen*, een riskante onderneming aangaan; *een sprong door de ton doen*, bankroet gaan; *een sprong in het duister*. In het Frans is het *se jeter à l’eau*, lett. in het water springen, fig. de sprong (in het duister) wagen. (Van Dale 1994) Volgens Harrebomée (II, 293) is *Den sprong door de ton doen* ontleend aan het Cirque Olympique, waar paarden door een (papieren) ton sprongen, een gevaarlijk werk. Hij vermeldt ook *Hij staat op den sprong*; en *Hij zit op een’ hip en een’ sprong* (hip = wip? Nee, *hup* of *hop*, een sprongetje; het is voor iemand, die snel weg moet/wil, op het puntje van zijn stoel zit, op de wipstoel zit). Zie WNT VII.1, 622: *Van de kaak springen*. In Sint-Truiden in 1462 werd geoordeeld, ‘Dat der rijbaut [‘boef’] sal des anderen daichs van den kaken springen ende een jair der stat derven [= niet inmogen]’. (*Keure v. Hazebr.* 3, 27) Ook legt Harrebomée *Hij stinkt naar de schop* uit als ‘naar de grafschop. Men zegt dit van iemand die in een kwaad vel steekt’, maar als de *schop* een strafinstrument is dat je in de stront werpt (in de buiten de stad gelegen stronchoop), dan is het stinken [B. Almilha, 1675: *auteurs que sentan le fagot*: authors who smell of the fagot; Burke 1981, 236] duidelijk evenals het ‘kwaad vel’. De ton als strafinstrument wordt genoemd door Cannaert (1885, II, 520f): in 1525 werd in Amsterdam Jan van Zanen voor het bezigen van vloekwoorden veroordeeld *omme den houtten huyck of tonne om den hals, in der stede te dragen*, en dezelfde straf moest in 1529 Vranck van Cameren ondergaan wegens het slaan van zijn vrouw. [Hierbij hoort het spreekwoord: *zich iets op de hals halen*.] In 1544 werd te Veere Pieter Henricx wegens overspel veroordeeld *te dragen de houtten huycke rondom de stad, deur de straete, soo de processie costumelick is te gaan*. Elders (II, 166) maakt Cannaert melding van ‘alle slach van openbare vertooningen: het dragen van geketende steenen van de eene plaats naar de andere, het aentrekken der houten *heycke*, het hangen in eene mand en dompelen in het water, het staen voor kerkdeuren’, en verklaart in een noot (II, 167): ‘De houten *heycke* was een werktuig op de wyze van eene ton vervaerdigd, waardoor het hoofd en de armen gestoken werden, en het welk, evenals de *huik* of mantel op de schouders rustte, waervan het spotswyze den naem ontleende. Elders had het de gedaente eener houten blok. Men ziet nog heden zulk eene huik in de vierschaer op het raedhuis te Delft. (*Vaderlandsch Woordenboek*, XXI, 118; M. Koning, *Geschiedkundige aenteekeningen betrekkelyk de lyfstraffelyke regtsoefening te Amsterdam*, 45 & 28 [=> Jan van Zanen en Vranck van Cameren]) Hierbij past ook een citaat uit Birlinger (1874, II, 487): ‘Die Strafen (von Einst) waren körperliche: Ausstellungen mit der Schandtafel, mit der Geige, mit dem Strohkranze, mit Verhaftungen, Stöcke und spanischem Mantel bei Mannspersonen.’ Schild 1997, 214: ‘Ein der Stadt verwiesener Täter mußte manchmal öffentlich zum Ausdruck bringen, daß er nicht mehr würdig war, unter den anderen zu wohnen. Man setzte ihn verkehrt auf einen Esel, schor ihm die Haare, zerschnitt seine Kleider und/oder prügelte ihn einfach hinaus. Auch der zänkische Zecher mußte einen Eselsritt auf sich nehmen. Der Falschspieler hatte eine Kette mit Würfeln und anderen Gegenständen

haar vrijer hadden afgewezen of die geen vrijer bij dit landelijk feest hadden gekregen.⁶¹ Dit brengt de van alle vermelde versies van het Virgilius-verhaal afwijkende versie van de rond 1400 schrijvende Jean d'Outremeuse uit Luik in gedachten. Hier maakt Virgilius een beeld van zichzelf, dat hij in de mand plaatst. De mand wordt opgehesen en hangt daar, terwijl de ophijster, Phebilhe, zichzelf ontlast van al de woede en walging van de voorgaande weken. In het beeld zit een boze geest, die een uitgebreide conversatie te schunnig voor woorden met Phebilhe onderhoudt. In de ochtend maken de vrouwen groot misbaar en heel Rome komt kijken, waaronder de keizer, die beveelt de mand te laten zakken zodat hij de ellendeling het hoofd kan afslaan; maar wanneer zijn zwaard de figuur treft aan het hoofd, komt een dikke, stinkende walm uit de mond, tot ergernis van de menigte. Dan verricht de figuur allerlei kunsten om het volk te

herumzutragen, der Sünder öffentlich vor der Kirchentüre mit einem überdimensionalen hölzernen Rozenkranz zu stehen. [...] “gefallene” Mädchen mußten – als Verhöhnung des Jungfernkranzes – einen Strohkränzes tragen. Ein Kleid vergleichbar war auch die “Schandtonne”, der “Schandmantel” oder “spanische Mantel”. Der Obstdieb, der Beleidiger des Bürgermeisters und der Quartalsäufers mußten ein kegelförmiges Gebilde aus Holz von großem Gewicht umhängen und für eine gewisse Zeit damit am Marktplatz stehen oder umhergehen. Häufig waren Bilder auf das Holz gemalt, die mit ihren Anspielungen auf den Missetäter seine Blamage erhöhten. (Zie afb. 516: mantel met ijzeren masker; 517: ton-mantel met afbeeldingen.) [...] Zänkische Frauen, auch weibliche Diebe und Sittlichkeitstäterinnen, wurden häufig auch mit der “Geige”, “Schandgeige”, “Schandfidel” bestraft. In ein hölzernes oder eisernes Instrument in annähernden Form einer Geige wurden der Hals und die Hände eingespannt, oft – in der “Doppelgeige” – zusammen mit der Streitpartnerin; und in dieser Stellung wurden die beide Frauen oder die Täterin alleine öffentlich ausgestellt oder herumgeführt. (Zie afb. in Wolf 1994, 236.) Hornby, 642: *pillory*, wooden framework in which the head and hands of wrongdoers were, in olden times, secured whilst they were ridiculed by passers-by as a punishment; *put in the pillory*, (fig.) expose to ridicule; Webster, 762: *to set in a pillory* to expose to public scorn; Skeat, 350: from French *pilori*. He gives variants: Port. *pelourinho*, Prov. *Espitlori*, Low Latin *pilloricum*, *spiliorium*. There has clearly been a loss of initial *s*; probably from Latin *specere*, to see. Bakkers werden zo vaak op de pillory gezet, dat er een ‘quotation proverb’ over is ontstaan: *I fear we part not yet, quoth the Baker to the pillory*, met de uitleg: There were severe penalties for impurity of bread or shortness of weight. Heywood gebruikte in 1546 het spreekwoord als: *And so late met, that I feare we parte not yéet, Quoth the baker to the pillory*. Howell in zijn *Eng. Prov.* in 1659: *Ile take no leave of you, quoth the Baker to the Pillory*. (*The Oxford Dictionary of English Proverbs*, 3rd ed. 1970, 27) In Ieper werd gesproken van *perrelorijn*, van het Frans *pilori*; te Gent heet de kaak *stellaeske*. De kaak werd ook schavot genoemd: *Schavotje daar gauwdieven, etc. op te pronk staan; Een klein schavot of regtspijlaer; Kaak, ... steenen zuil die tot ... schandplaats strekt*. (WNT VII.1, 620) Harrebomée I, 274f: *Al de wereld haalt hij op zijn’ hals; Hij haalt zich het juk op den hals; Hij heeft het zich zelven op den hals gehaald; Hij neemt een’ zwaren last op zijnen hals; Iemand iets op den hals leggen zonder genade*. Aan de kaak kreeg men een ijzeren halsband om: vgl. ID., 30: *Hij heeft een’ ijzeren halsband om*. Ook meldt hij zonder uitleg: *Zij krijgen een’ rooden hoed* (of: *rooden halsband*), hetgeen betekent onthoofd worden. (Van Dale 1984, 1023) Rond Denekamp: *Een wat in ’n hals hangen*, iemand iets wijs maken. (*Dr.Bl.* NS 2, 100); zie Stoett n°1552: *Iemand iets (niet) aan den neus hangen*, in Groningen: *Iemand iets niet aan den hals hangen*, in Twente: *Iemand iets an de ooren hangen*, elders ook *aan ’t oor*, in de 18^e eeuw: *in ’t oor hangen*. Gezegd wordt: *Uw neus is geen kapstok, er moet niet alles aangehangen worden*, maar in Vlaanderen komt ook *knoopen* voor: *iets aan allemans neus knoopen*; Duits *einem etwas auf die Nase binden*, mitteilen, zuweilen mit dem Nebensinn der Täuschung (dus: iets wijs maken = een fabeltje vertellen).

⁶¹ Ter Laan 1977, 230, 198; cf. Stoet 1248 = Molema, 581a: ‘De jonkmans in de Marne hadden vroeger op boerenboeldagen de baldadigheid door eene oude, bodemlooze zeef of mand [op een staak gesteld] eene strooien pop te laten zakken, ter bespotting van de meisjes die geen vrijer hadden; *deur de zeef glieden* wordt in het Groningsch gezegd van meisjes die op een boeldag geen vrijer krijgen.’ (Molema, 482b; vgl. Boekenoogen, in: *Vk* 13, 161 voor de invoering, dat de zeef/mand op een staak wordt gezet.) Volgens Stoett is de door de mand vallende man op het bekende schilderij van Breughel een *vrijer*. Hiervoor zijn geen aanwijzingen. Op de afbeelding in *den Nieuwen leught Spieghel, vercirt met veel schoone nieuwe Figuren ende Liedekens te voren niet in druck geweest. Ter Eeren van de Jonge Dochters van Nederland*, p. 129 houdt een meisje een bodemloozen korf in de hand, waar een jongman voorover doorheen valt. (Een dergelijke voorstelling ook in *Amsterdam in de 17de eeuw*, p. 128.) In *Driem. Bl.* 6, 31 wordt gezegd *Door de ben moeten*, van een meisje welks vrijer met een ander gaat trouwen. In het Engels is het afwijzen van een vrijer *let him down* [lett. lower], in het Nederlands *hem laten vallen*. Hornby, 402: fig. disappoint;

vermaken, die eindigen in de torenkamer van Phebilhe, waar de geest de gelijkenis van Virgilius verlaat, zodat de beulen van de keizer slechts een bundel vodden aantreffen.⁶² Het is dus een lappenpop, die we echter kunnen vergelijken met rietbundels, die in de geschiedenis van Faust overblijven van toverpaarden, die in het water gaan: de geest verdwijnt, net als Vigilius in het verhaal van de dochter van Nero, in het water en het enige wat overblijft zijn de ruwe materialen, waaruit de begoocheling was opgebouwd. Met het vallen door de zeef of korf heeft dit echter weinig van doen. De zeef doet trouwens meer denken aan de heksen, die in zeven vlogen of voeren; en dan [met zeef en al] uit de lucht vielen of in het water verzonken, wanneer iemand de naam van God noemde (zoals Simon Magus viel toen Petrus de naam van God noemde). Ook Spargo vermeldt de zeef, want Hans Sach schreef als tegenhanger van het boven vermelde *Der jung Gesell fellet durch den Korb* een stuk onder de titel *Die stoltz jungfraw fellet durch das sib*, waarin een trotse jongedame door een zeef valt als straf voor arrogantie in de liefde. Hij zou de dame in de zeef in Keulen hebben gezien toen hij daar op doorreis verbleef.⁶³ Onduidelijk is hoe ze door de zeef valt: moet ze het gaas kapot trekken of heeft ook zij een mes of is het een krakkemikkige zeef of is hij bodemloos? En valt ze ook in de prut? Dit laatste valt wel aan te nemen.

In de *Zimmerische Chronik* (vóór 1566) is regelmatig sprake van een korf, waarin de minnaar naar het venster van de geliefde wordt opgehesen; was hij niet gewenst, dan viel hij onderweg door de doorboorde korfbodem naar beneden. ‘Aber Herzog H. von Br., als er an dem Ort, wie gehört, durch den Korb gefallen, do gab ime Herzog U. sein Schwester’ (2, 439). ‘Der jung Herr were ... gehundert worden und durch den Korb gefallen’ (3, 208). Uit 1610 stamt: ‘Das derselb sich keines Glücks noch Ehr und Danck zu versehen, sondern sey mit Hohn und Spot bey dem löblichen Frawenzimmer gewisslich durch den Korb gefallen’, en uit 1622: ‘Sey mit Hon und Spot bey dem Frauenzimmer durch den Korb gefallen’, en uit 1648: ‘Durch den Korb fallen ist Abschlag eine Bitt erlangen, meistlich in Heiratssachen’. Later stuurde het meisje in Zwaben de afgewezen man een doorboorde korf, vanwaar: *Einen korb bekommen; einen (Den) Korb geben, zuteilen*.⁶⁴ Ook uit Hamburg zijn enige oude notities: uit 1680: *So will wy ehm den Korff verkopen*, hem afwijzen; uit 1709: *myn Fründ, de Korf is Ju gewis; enen Korf kriegen*, afgewezen worden, in het bijzonder bij een liefdesaanzoek; uit 1750: *is dat nich de Brut, dar all so veel Körf*

fail to help; Webster, 568: *to let down*, to lower; to cause (someone) disappointment by failing to do what was expected; *to let down gently*, to soften the blow of a reproof, humiliation or disappointment by administering it mildly to (someone). // Strokrans: Een gevallen meisje moest in sommige [Duitse] steden een krans van stro dragen en, staande in het kerkportaal, boete doen voor zij in de echt kon worden verbonden (Frischauer 2, 189); ook in later tijden nog gebruikt: ‘Zoo werd in het Zutphensche den vrijer, wien zijn meisje ontvrijd was, een hoepel met stroo om den hals geworpen. Ook Berkhey spreekt van een “kroon van gekapt stroo”. Het gebruik is insgelijk in Noord-Brabant bekend;’ Schrijnen I, 245f, die deze kroon/krans in verband brengt met de zgn. *dorhoed*, een Noord-Hollandse naam voor een stroman (pop), die aan een verlaten vrijer/vrijster wordt gegeven, meestal door de bureu. Zoals uit de naam blijkt ging het in eerste instantie om een dorre (= strooien) hoed. In Drente werd een *zoore* (= dorre) *paal* gegeven aan degene, wiens vroegere geliefde trouwt. In de Oberpfalz werd bij verlaten bruiden een korf met een stroman op het huis ‘gesteckt’: hoe hoger hoe beter, zodat men hem niet kan missen. (HDA V, 243) Te Avereest e.o. is het gewoonte om als een paar in ondertrouw gaat, op het erf van alle voorgaande vrijers van bruid of bruidegom zoveel mogelijk ‘saor hout’ bijeen te brengen. (*Dr.Bl.* 4, 1905, 78f) Uit Laag-Keppel bericht G.J. Klokman: ‘t Dienstmeisje van zijn buurman moest ‘deur de benne’. Wanneer de vroegere minnaar van een meisje met een ander meisje gaat trouwen, dan moet de eerste liefde door de ben. Men neemt een oude mand, waaruit de bodem wordt weggesneden. Nu moet het meisje daar onder het gejuich der belangstellenden doorheen kruipen. (Dit kan worden afgekocht door te trakteren op een borrel.) (*Dr.Bl.* 6, 31f)

⁶² Spargo 1934, 159-161 (vol. I, pp. 226-239).

⁶³ Spargo 1934, 186 (ed. Keller-Goetze, Tübingen 1892, 262).

⁶⁴ Fischer, *Schwab. Wb.* IV, 639.

van kregen?⁶⁵ In Beieren is *ihm den Korb geben*, hem afwijzen.⁶⁶ In Brandenburg zegt men: *ein Freier hat öwast en Korf kräjen* voor een afgewezen vrijer.

In vele gebieden van Tirol en Kärnten zegt men in plaats van *Ein Korb bekommen: Er hat den Schlägel gekriegt*. Ook hier is sprake van een relatie met een eerstraf. Bij de jongen wordt ook een korf of Schlägel (hamer⁶⁷) op het huis geschilderd. Er bestaan ook *Korbbriefe* voor de afgewezen vrijer. Voor het *Durchfallenlassen* wordt in Tirol meestal een *Siebreiter* gebruikt.⁶⁸ Er bestaat ook een uitdrukking: *Durchs Sieb gefallen sein*, hetgeen echter betekent: ongetrouwd zijn gebleven. En de straffen voor die ongetrouwden in het hiernamaals zijn *Wasser im Sieb tragen, mit einem Siebe Wasser schöpfen*.⁶⁹ Een andere straf is ‘sneeuw zeven’. Een *Schneesieber* is een ‘muggenzifter’, *So e alter Schneesieber* is in Dresden een *Schlaupkopf*, een kenner, in Pegau een *Witzbold*, in Pruisen een zeer langzaam en ongeschikt persoon, een *Bummeler*, in Slezië een oude man die nog wil trouwen (‘oude snoeper’). De ongetrouwden moeten na hun dood in de hemel sneeuw zeven, vanwaar de volgende groet voor alle vrijgezelle mannen: *Wer freiled’g bleibt, muß im Himmel / Mit’n alten Mädeln Schnee sieben*. Al in 1652 gebruikte de Slezische dichter Wenzel Scherffer *Schnee sieben* als overbodige werkverschaffing voor oude vrijgezellen: ‘Müßt ich dann anstat zu lieben / Helffen dort den Schnee durchsieben / (Denn das soll die Arbeit seyn / Alter Bursche, die nicht freyn!)’⁷⁰ Oude vrijgezellen in Friesland, en dat zijn ze al wanneer ze op hun 28^e nog niet getrouwd zijn, worden aldaar verwezen tot de voddenmand (= lappenmand). Wanneer kort na elkaar enige oude vrijers en vrijsters trouwen, dan zegt men schertsend: ‘Nu wordt de voddenmand weêr eens doorgeschied.’ Men stelt zich bij deze vergelijking voor, dat de ongelukkigen door een zeef vallen en zo in de mand terecht komen. Deze zeef, zegt men, heeft enkele grote gaten waarvoor ieder op zijn hoede moet zijn om er niet door te glijden. Bij het landbouwbedrijf zijn zeven in gebruik van dik perkament, wel sterk, maar door langdurig, veelvuldig gebruik kunnen ze toch scheuren. Dan moeten ze gelapt worden. Krijgt een meisje nooit aanzoek van vrijers, wordt zij wel eens geplaagd, vooral op zondagavond, en schertsend wordt haar het voorstel gedaan: als ze toch eens wil “opzitten”, kan ze ook wel op blijven zitten de zeef te lappen, omdat zij anders toch gevaar loopt er door en in de voddenmand te vallen.⁷¹ In het Rijnland zeggen ze: *Enen Korb of e Körfchen krigen; enem enen Korb (e Körfchen) gen*, iemand afwijzen. Krijgt een jongen van een meisje een korf, dan brengen de andere jongens een zware steen zijn huis in. *Ik bin dorch de Korb gefallen*, ben door een meisje afgewezen. *Du küs*

⁶⁵ Meier & Möhn (hgg), *Hamburgisches Wörterbuch*, Neumünster 2000, II, 1224.

⁶⁶ Andreas Schmeller, *Bayerische Wörterbuch*, I, München 1872, 1287.

⁶⁷ Van Dale 1983, 1101: *Schlägel*, mijnwerkershamer, moker, vuisthamer, zware hamer. Pfeifer 1989, 1530: *Schlegel*, schlagwerkzeug, Hammer, Klöppel, Trommelstock; Zuidduits: Keule; OHD *slegil*, Werkzeug zum Schlagen, Keule, Flegel, schwerer Hammer; auch ‘Ort, wo geschlagen wird, Schmiede, Schlachthaus’. Durch orthographische Regelung (im 18. Jh.) davon unterschieden *Schlägel*, Fausthammer der Bergleute, Fäustel.

⁶⁸ HDA V, 244. *Siebreiter*, zie *Reiter* = reuter, grove (koren)zeef (Van Dale 1983, 1038; 1046: *Reuter* = ruiter (bv. voor hooi); Van Dale 1984, 2390: *reuter*, zeef; *ruiter*, uit zes dunne palen bestaand rek, waarop klaver, erwten, gras, hennep, vlas enz. gedroogd wordt). Vgl. Seiler 1922, 240: Bei *durchfallen* fehlt *durch den Korb*.

⁶⁹ Röhrich 1973, II, 946f. Het niet trouwen wil zeggen: je doel niet bereiken, hetgeen is: *Neben das Sieb gefallen sein*, sein Ziel verfehlt haben. (*Durchs Sieb gehen* = door de mazen van het net glijpen).

⁷⁰ Röhrich 1973, II, 872: *Schneesieber* (Obersäch/Schles.; ook in Nordböhmen); Scherffer, *Geistliche und Weltliche Gedichte*, S. 567. *Schlaupkopf*, slimmerik, leperd; *Witzbold*, grappenmaker, grapjas; *Bummeler* 1. slenteraar; 2. treuzelaar; 3. lanterfanter; 4. boemelaar, nachtbraker.

⁷¹ Dykstra I, 201f. Van oude vrijsters (boven 28) wordt in Leeuwarden gezegd, dat ze naar het *Juffersreedsje* moeten, een smalle kleiweg nabij de stad aan de Zwolse straatweg, maar niemand weet waarom. Ook zegt men: als iemand 28 jaar wordt, treedt hij het lange jaar in; ingeval hij dan nog niet getrouwd is en niets doet verwachten, dat hij eerlang zal trouwen, zal hij wel ongetrouwd moeten blijven.

durch de Korb, je blijft een oude vrijster.⁷² Volgens het volksgeloof in de Elzas is het lot van oude vrijsters korven te moeten vlechten.⁷³ De Rijnlandse steen voor afgewezen vrijers wordt ook voor het huis gezet en versierd met een krans of satirische spreuk. De verlaten bruid kreeg op de huwelijksdag van haar ex-bruidegom een zware steen met een poetsdoek erover (om haar tranen af te drogen) voor haar huis gerold; op de steen schilderde men gewoonlijk een met een pijl doorboord hart. Ook zette men voor haar een stroman, voor hem een stroman op de in de tuin of op het erf staande boom, hetgeen *ne Mann, en Frau setzen* werd genoemd.⁷⁴ Deze spreekwoorden, aldus Spargo, en de verhalen van Hans Sachs refereren aan een soort van informele volksrechtspraak bedoeld om de zeden te beschermen (zoals ook bij Ter Laan). En hij verwijst naar vergelijkbare gewoonten als het Engelse *skimmington* of *stang* en de Amerikaanse gewoonte om onwelgevallige types de stad uit te rijden op een *rail*, meestal eindigend in het aanbrengen van een jas van teer en veren.⁷⁵ Cannaert citeert uit Simon van Leeuwen's *Van proceduren in criminele zaken* enige gebruiken die plaats hadden in diverse steden in Holland in het straffen bij overspel: 'En werden de zoodanige gemeenelyk met twee spinrokshoofden, of zoo het by eene vrouw begaen is, met eenen houten gaffel met twee tanden, boven het hoofd,

⁷² Müller, *Rhein. Wb.* IV, 1243. Het laatste is een verwensing voor een afwijzend meisje.

⁷³ Haberlandt, in: *HDA V*, 245.

⁷⁴ RheinWb III, 728: Eif; MGladb, Geld; Rip, SNfrk. Het hart met een pijl erdoor is een teken van verliefdheid. (Amor schiet liefdespijlen.) ID. VI, 75: Om van een hinderlijke vrijer een afwijzend antwoord te geven, zette men hem bij de koffie een pannekoek voor; koffie zonder pannekoek betekent aanname (Prüm Malm).

⁷⁵ Spargo 1934, 185. De *stang* is ook in Nederland bekend: *Hij wordt op de stang gereden*, met de betekenis: 'Men zit hem achter de vodden' (Harrebomée II, 299). Dit laatste is niet opgenomen, maar betekent volgens Van Dale (1984, 3259) 'hem flink narijden, tot zijn werk aanzetten'. De uitdrukking *iemand op stang jagen* was Harrebomée niet bekend; het is hetzelfde als *iemand op stang rijden* en (*op*)*stangen*, n.l. iemand kwaad maken, hem tergen. (Van Dale 1984, 2723) Dit wordt meestal gedaan op een plagerige manier. Het gezegde was oorspronkelijk van toepassing op paarden. Wie *een paard op de stang rijdt*, laat het flink de teugel voelen. *Stang* betekent hier het bit van een paard. Vervolgens ontstond de uitdrukking *iemand op de stang rijden* 'hem streng behandelen'. Tenslotte kreeg deze uitdrukking ook de betekenis 'iemand woedend maken', en er kwam een bijvorm: *iemand op stang jagen*. (Van Dale 1999, 796; *WNT XV*, 743) Voor *rail* (balk, paal), vgl. *rail (at, against) find fault*; utter reproaches; *railing* act of finding fault, complaining, protesting, etc.; *railery* good-humoured teasing; (pl. -ries) instance of this (Hornby, 704); Webster, 825: to utter curses and lamentations; to shout abuse, from Fr. *railler* to banter (= tease in a playful way, by joking talk; good humoured teasing, Hornby, 61) = bespotten, belachelijk maken; *raillerie* spotternij; *railleur* spotter; *DAF* 493: *Raillart* (15e-16e e.) = railleur; *joyeux compère: Beauveurs et bons railleurs*. According to Skeat, 389 *rail* (a bar), through OF *reille*, from Low German *regel* (vgl. *rain* van *regen*; *nail* van *nagel*, *hail* van *hagel*.); cf. *DAF* 504: *reille* (13e-16e e.) 1. règle; 2. barre de fer, poutrelle (balkje); 3. sillon (voor; spoor, groef, diepe rimpel). Resté en anglais *rail*, revenu en franç. sous cette forme au 19e. s. Etym. Lat. *regula* (regel). Daarentegen *rail*, to brawl, scold, is van Fr. *railler*, to deride (cf. Lat. *radere*, to scrape, graze) > *raillery*, Fr. *raillerie*, banter; see also *rally* (2), to banter (Fr. = Teut.). We also find the sb. *rallery*, 'pleasant drolling' (1710). This is, of course, another spelling of *raillery*; and *rally* is merely another form of *rail* (2), somewhat closer in form to Fr. *railler*. Webster, 826: *rally* (old-fash.) to tease or chaff (Fr. *railler*); Hornby, 705: tease, chaff good-humouredly. Met *regel* (*regula*) wordt bedoeld de *orderegel* (Lexer, 165), een *règelære*, -er is een monnik, in het bijz. een *canonicus regularis* die volgens de regel van de H. Augustinus leeft; Verdam, 489: *regellijc, regelijc, regulijc*, aan een bep. kloosterregel gebonden; spreekwoord: *tis een oude regule* (= zedelijk voorschrift). // Zie ook eind 17e-eeuws: 'Highland Rites and Customs', §18: Their trying offences: in some places they cause fornicators ride the meec, tying some weights to their feet. (Hunter 2001, 64) Zie ook Clark 1997, 27: the 'skimmington' at Quemersford in Wiltshire in 1618, when the victim was substituted by 'a man riding upon a horse, having a white night cap upon his head, two shoeing horns hanging by his ears, a counterfeit beard upon his chin made of a deer's tail, a smock upon the top of his garments ... with a pair of pots under him'. (Ingram, 'Ridings, Rough Music and the "Reform of Popular Culture"', 82.) Cf. Briggs 1996, 271: As David Underdown (*Revel, Riot and Rebellion: popular politics and culture in England, 1603-60*, Oxford 1985, 99-103) has pointed out, the use of the cheesemaker's ladle in the skimmington ritual – an English practice involving the public humiliation of wives who ruled their husbands through a noisy demonstration – was intended to symbolize unhealthy feminine dominance.

openbaer gegeeseld en gebannen. Op sommige plaetsen worden de zoodanige in een wit hembd voor de kerkdeur, de gemeente ten toon gestelt; in andere steden worden zy achterwaerts op eenen ezel gezet met eenen myter, en twee of meer rokkenshoofden ofte vorkskens, soo het eene vrouw is, en alsoo de stad doorgeleyd, en voort uit het land gebannen.’⁷⁶ Burke meldt in zijn studie *Popular Culture in Early Modern Europe* over deze ‘lesser forms of public punishment’, dat ze in gedramatiseerde vorm werden gepresenteerd, ‘like whipping at the cart’s tail through the centre of the city or, most carnivalesque of all, the penalty for practicing medicine without formal qualifications [zgn. *kwakzalvers*]: “such people are placed backwards on an ass, with the tail in their hands in place of a bridle, and they are led in this way through the streets.” These performances required the participation of the public, just like Carnival [optocht]; they offered similar opportunities for sadism [raar bij Carnaval], for throwing mud and stones at the criminals as they passed.’⁷⁷ ‘Op een’ ezel door de straten [worden] rondgeleid, iets, ’t welk gelijk staat met onze tentoonstelling aan de kaak,’ schrijft van Kampen in *De Levant*.⁷⁸ Het op de kaak staan houdt bijvoorbeeld in: ‘eenige dagen des middags, een uyr lang voor het Stadhuis, op sekere verheven plaets dat men een kaak noemt, in sijn onderste klederen ten toon staan.’⁷⁹

⁷⁶ Canaert 1885, 521. In his *De praestigiis daemonorum* the Rhineland physician Johann Weyer reported that in Bologna it was the custom, after the conviction of witches, to strip them to the waist, mount them backwards on asses with the tails in their bound hands (*asino impositos inverso corpore, ita ut ligatus manibus caudam asini*), and parade them through the town with paper mitres, they were taken to the Dominican cemetery, where there was a caged balcony for the exhibition of heretics. They were held in this for fifteen minutes, exposed to the derision of the mob and its missiles [stenen, rotte tomaten, etc.], and then banished. (Clark 1997, 19 naar Johann Weyer, *De praestigiis daemonorum, et incantationibus ac veneficiis libri sex*, Basel 1583, cols. 736-7.) For a similar punishment for sorcery in the Spanish diocese of Cuenca in 1499, see Sara T. Nalle, *God in La Mancha: Religious Reform and the People of Cuenca, 1500-1650*, London 1992, 16. Voor het achterstevoren rijden van heksen op bokken, zie de afbeeldingen van Dürer en Baldung, *Die Hexen* (1510). Zie verder Ruth Mellinkoff, ‘Riding Backwards: Theme of Humiliation and Symbol of Evil,’ in: *Viator* 4, 1973, 153-176; and see, in England, the punishments of the gunpowder conspirators and of the Quaker James Nayler in *A Complete Collection of State Trials*, ed. T.B. Howell, London 1816, vol. ii, col. 184; v, col. 818, and the entry ‘Free-Bench’ in Giles Jacob, *A new law-dictionary*, London 1729. Vgl. Gennep 1948, 278f: La solidarité territoriale, qui, par suite de la loi d’endogamie devient une solidarité familiale, se manifeste aussi par [...] les charivaris en cas de mariage qui apparait comme anormal et si un mari est coureur, par exemple à Freissinières: “Le pauvre Pierre de Ville avait aux Ribes une commère qui le recevait sans doute avec plaisir. Et il lui arrivait d’aller passer les longues veillées d’hiver aux Jaymes des Ribes. Sa femme, cela la faisait réfléchir et elle s’en plaignait à son voisinage. Rester seule à la maison avec les enfants n’est pas amusant. Les gens en parlaient et trouvaient cet homme un peu trop libertin. Une bonne leçon était à lui faire. Un beau soir la jeunesse, et même des hommes mariés, font deux ou trois *plançons* garnis de sonnaillles, montent le Pierre sur une ânesse et tout en sonnaillant devant et derrière le cortège, accompagnent l’homme à sa maison. Dans les Ribes et dans la Ville, tout le monde est sur la porte pour voir passer ce nouveau mariage. On dit que la leçon lui sert. (Baridon, *Freissinières*, 75f) Cette promenade à âne, imposée aussi aux maris battus par leur femme, est d’ailleurs l’une des punitions populaires les plus fréquentes en France dès le haut moyen âge et l’était chez les Grecs (Cumes, etc.) et les Romains: elle est regardée comme infamante par excellence et j’en ai cité plusieurs cas modernes dans l’Isère. On peut supposer qu’elle a été plus fréquente dans les Hautes-Alpes que ne le donnent à entendre les textes cités.

⁷⁷ Burke 1981, 197f: ‘as at the Jews racing through Rome’.

⁷⁸ WNT VII.1, 622 (v. Kampen, *De Levant*, 1,32). Hier is het ezelrijden geplaatst in Moslim-gebieden. Het ezelrijden is al oud. Toen Mithridates tijdens de 1e Mithridatische Oorlog (88 VC) de Romeinse generaal Manius Aquilius, die de oorlog was begonnen, gevangen had genomen, vernederde hij hem door hem rond te leiden gebonden op de rug van een ezel, alvorens hem terecht te stellen door gesmolten goud in zijn strot te gieten (als straf voor zijn gouddorst). (Gmirkin 2006, 291 naar Appian, *Mithridatic Wars* 3.21) Of dit iets te maken heeft met de gehate god Set-Typhon, die volgens Apollonius Molon in de Joodse tempel was afgebeeld als ezel (an old Egyptian allegation), is niet duidelijk. (ID., l.c.)

⁷⁹ WNT VII.1, 620f (v. Leeuwen, *Cost. v. Rijnl.* 344a. In Leiden stond de kaak voor het Raadhuis, maar in 1663 besloot men hem weg te laten breken, omdat hij niet meer gebruikt werd en het aanzien van het Raadhuis ontsierde.

Een vorm van volksjustitie met onder meer het rijden op de stang is onderdeel van een bericht uit *The Gentleman's Magazine* van 1790 over de viering van Furry Day (8 mei) in Helstone, 'a genteel and populous borough town in Cornwall'. 'In the morning, very early, some troublesome rogues go round the streets with drums, or other noisy instruments, disturbing their sober neighbours; if they find any person at work, make him ride on a pole, carried on men's shoulders, to the river, over which he is to leap in a wide place, if he can; if he cannot, he must leap in, for leap he must, or pay money.'⁸⁰ Voor Raetië is in de *Lex Remedii* vastgelegd: 'Wanneer in het volk iemand als tovenaer of godsdienstschender wordt gevonden, zal hem het haar worden afgeschoren, pek op het hoofd gegoten, op een ezel zal hij worden gezet en onder slagen door de dorpen rondgeleid. Doet hij het een tweede maal, dan zullen zijn tong en neus afgehouden worden en bij de derde maal zal hij aan het geweld van de wereldlijke overheid worden overgedragen.'⁸¹

Stoett merkt op dat in de 18^e eeuw meisjes aan vrijers, die hen niet bevielen, een *bodemloze* korf zonden; en in de Eifel moest nog 'voor kort' iemand die zijn meisje ontrouw wordt door zo'n bodemloze korf kruipen.⁸² Maar volgens De Cock wordt in de Eifelgouw de minnaar die een blauwtje heeft gelopen door de meisjes 'gekorfd': ze werpen hem een bodemloze korf over het hoofd en trekken hem er door heen. Voor een verlaten meisje echter belasten de jongens zich met die taak.⁸³ Het *HDA* vermeldt de uitdrukking 'mit einem leeren Korbe abgewiesen werden'. Dit verwijst naar een gebruik volgens hetwelk tot in de 18^e eeuw bij personen, van wie men een

(v. Mieris, *Beschr. v. Leyden* 364b) In Amsterdam stond de kaak 'voor het noordelykste voorlicht der Justitie Kamer.' (Wagen., *Amst.* 2, 24a) Op Texel hing aan de muur van het Raadhuis een beugel, 'onder welchen een steen staat, dienende tot eene kaak, om misdaadigers aan te zetten. (v. Cuyk, *Briefv. over Texel* 46) 'De kaak was de schandpaal, waar de zoodanigen aan of op ten toon gesteld werden, die door de justitie aan de openbare verachting werden prijs gegeven.' 'De kaak was een paal of steenen zuil, tegen den muur van 't stadhuis, aan de linkervleugel, staande, van boven met een platje, waar de misdadiger op te pronk moest staan.' 'De kaken zijn, als meer andere oude strafmiddelen, in 't begin dezer eeuw opgeruimd.' (*Oude Tijd*, 1872, 301) 'Aan 't nieuwe Amsterdamsche stadhuis ... was geen gemetselde kaak, maar zij werd, evenals 't schavot, opgezet, wanneer men haar noodig had.' 'Een *hangende kaak* (in Kuilenburg) is een gemetseld uitstek (uitsteeksel) tegen de raadhuismuur, geen van den grond opgaande zuil.' (ID., 302) Het op de kaak staan werd regelmatig gevolgd door 'geschopt worden': 'A. stont opten kaec ende werd ghescuppet; G., die nu laeste opte kaec stont ende die ghescuppet ward.' (Verdam 7, 662)

⁸⁰ T. Sharper Knowlson 1998 [= 1930], 41f.

⁸¹ Caminada 1962, 94 (Planta, *Das alte Rätien*, 450): 'Ut si maleficus vel sacrilegus in populo inventus fuerit, primum scalvetur mittatur pice capiti eius, panotur super asinum et batendo ducatur circiter per vicos. Si secundo hoc fecerit, excidatur ei linguam et nasum. Sit usque tercio perpetraverit, in potestate stet iudicum et laicorum.'

⁸² Stoett 1974, 172 n°862, ook Schrijnen (I, 244): 'het gebruik uit den Eifel, waar de minnaar, die een blauwtje geloopt heeft, door de meisjes gekorfd wordt: ze werpen hem een bodemlozen korf over het hoofd en trekken hem er door heen. In Brunswijk zet men den afgewezenen een ouden korf op het dak. Oorspronkelijk wordt de *ontrouw* bij wijze van volksrechtspraak aldus gestraft, dan ook de *onvruchtbaarheid* bespot.' Stoett n°1248: Volgens Grimm V, 1800, Borchardt n°689 en Wander II, 1538 werd in de 17^e en de 18^e eeuw de vrijer niet meer opgehaald, maar zond het meisje een vrijer, die haar niet beviel, een bodemlozen korf. De tekst bij Wander is identiek aan *WNT* VII.2, 5638: 'haar oorsprong in de 17^e en 18^e eeuw een meisje den vrijer die haar niet beviel een bodemlozen korf toezond; dit is zelf ontstaan uit een gebruik in de riddertijd: een jonkvrouw liet uit haar venster aan een touw een korf naar beneden om den pretendent op te halen, was zij echter minder op zijn gezelschap gesteld, dan liet ze de mand halverwege hangen (zie b.v. het plaatje in v. Pappenbode, *Kl.v.Filibert*), of maakte den bodem van de mand zoo zwak, dat de afgewezenen door de mand viel.' Röhrich 1973, I, 530: In de Oberpfalz wordt bij de afgewezenen *ein Korb gesteckt*, d.w.z. opgestoken, met een strofiguur erin; in de Eifel moet iemand, die een meisje laat zitten, door een oude korf kruipen.

⁸³ A. de Cock, 'Spreekwoorden en Zegswijzen', in: *Volkskunde* 13, 153-156 n°347: *Door de mand(e)* (of: *ben*) *vallen, kruipen*. Bij onze oude schrijvers en thans nog in N. Nederland: bekennen, schuld belijden; in Vlaams België vooral: niet slagen, met schande ergens afkomen, b.v. in een huwelijksaanzoek, een verkiezing, een examen.

huwelijksaanzoek ook maar vermoedde, een korf achter de huisdeur te zetten, die geen bodem had. Door een dergelijke lege korf moest bij het opheffen van een verhouding op vele plaatsen de getroffen partij kruipen of de korf werd over zijn hoofd gestulpt, zodat hij ter aarde viel. In het Bergische kroop bij deze *Drühwäsch* (droogwassing) voor het aangaan van een nieuwe verhouding de jongeling door een korf, het meisje werd door een lange handdoek, waarvan de einden aan elkaar gebonden waren, getrokken. In het Romaanse gebied in West-Duitsland (Elzas) kwam de versmade met een wagen vol korven met gaten zijn minnegaven terugeisen, in de Ardennen daarentegen werd de versmade op een door het hengel van een bodemloze korf gestoken stang rijdend door twee knapen naar het huis van het meisje gedragen, waar hij twee broden als *Ablöse* krijgt. Op de gelijke manier haalt men in Thüringen de gasten, die op de derde huwelijksdag te laat opstaan, in een beschadigde onder hun last doorbrekende *Spreukorb* (wan) binnen. Wanneer in het Böhmerwald het huwelijksgezelschap bij de triomfpoort voor de ingang naar de hoeve kwam, stond daar een oud wijf in een korf zonder bodem, met een uit lompen gemaakt kind op haar arm, waarvoor de bruid geld voor een *Kindermus* (kinderbrij) moest betalen.⁸⁴ In Thüringen betekent *ha kräi enn Korb* een afzegging van zijn (huwelijks)aanzoek. Voor de scherts wordt gezegd: *ich ha'n Korb gekrecht, s äs abber e Bodden drinne*, mijn aanzoek is aangenomen.⁸⁵ In het Rijnland is een meisje of een jongen *körben*, hen een korf zonder bodem over het hoofd trekken en die helemaal tot onder hen doortrekken; dit gebeurde bij het meisje door de knapen, wanneer haar haar jongen ontrouw was geworden, en bij de knaap door de meisjes, wanneer hem zijn *Brautstück* was ontglipt.⁸⁶ In de komedie *Amantes amantes* (I, 5) van 1609 van Rollenhagen heet het *dor den korff stiegen*, d.w.z. door de korf (zonder bodem) klimmen en doervallen, een korf krijgen.⁸⁷

Nu zijn bodemloze manden al heel lang onderdeel van een spreekwoord. Symon Andriessoon vermeldt in zijn *Duytsche Adagia ofte Spreecwoorden* uit 1550: *Een boomloosse mande: Dat sijn die ghene watmen hen doet oft*. Bijgevoegd is een Engelse vertaling: 'These are those people for whom, whatever you do for them or give them, it is all lost and comes to no profit.'⁸⁸ Ook Reyer Geurtz in zijn *Adagia* van 1552 heeft *Een boomlose mande*, maar hij heeft ook: *De bedelsack is sonder bodem*, hetgeen bij Sartorius is geworden tot: *Een bedelars sack is een bodemloze maand*, wat bij Harrebomée luidt: *Der bedelaren hand / Is eene bodemlooze mand*, hetgeen natuurlijk

⁸⁴ Haberlandt, in: *HDA* V, 243f (n. 20-25); 22: Bergisch = Montanus, *Volksfest* 82. Zie Röhrich 1973, I, 530: In de 17e en 18e eeuw zonden meisjes de 'unbequemen Werber' (lastige, hinderlijke, vervelende vrijer) als afwijzend antwoord een bodemloze korf in het huis, wat deze als 'bodemloze' gemeenheid (brutaliteit) kon opvatten. Ook wordt wel gezegd *ein körbchen flechten*, wanneer men iemand op zachte wijze wil afwijzen; in Abraham a Santa Clara's *Reim dich*, 20 heet het *Einem ein Körbel geben*.

⁸⁵ *Thür. Wb.* III, 529; cf. Röhrich 1973, I, 530: '[I]n verschiedenen Gegenden Deutschlands kann man noch heute auf die Bericht: "Ich habe einen Korb gekriegt," die Replik hören: "Einen Korb kann man schon kriegen, aber einen Boden muß er haben."' // In Rusland werd op feestjes de kam van een door een jongen verlaten meisje verbrand als een vorm van de draak steken. (Gura, 'Coitus in the Symbolic Language of Slavic Culture', 144f)

⁸⁶ *Rhein. Wb.* IV, 1245.

⁸⁷ Röhrich 1973, I, 530. Ebd. I, 5: 'Heffe gy de kype gekregen?' en III, 4: 'de kype geben'. Zie *kiep*.

⁸⁸ Andriessoon 2003, 207 n°43.8; p. 100 (Engels). Het is hetzelfde als 't *Is een bodemloos vat*, hoeveel geld men er ook aan besteedt, het helpt niet, 't is verloren. Ook: hoeveel die man ook verdient, het geld is er dadelijk weer op. (Laan 1977, 359) Het vat der Danaïden was een bodemloos vat dat de Danaïden met water moesten vullen en waarmee ze nooit klaarkwamen [als straf in het hiernamaals voor het vermoorden van hun echtgenoten in de huwelijksnacht]. (Van Dale 1984, 3103; ID., 384f: *een bodemloze mand*, gewoonlijk *een bodemloze vat*, die nooit gevuld kunnen worden, in 't bijz. gezegd van een altijd ledige geldkist; vat der Danaïden, onuitvoerbare zaak, onmogelijke zaak, onmogelijk werk; *een bodemloos vat vullen*, een onbereikbaar doel najagen; *hij is een bodemloos vat*, iemand die alles verteert; *een bodemloze put*, gezegd van zaken waaraan veel geld verkwist wordt' vgl. Van Dale 1999, 890: *een bodemloos vat*; 689f: *een bodemloze put*).

hetzelfde is als *Eene bedelaars tasch is nooit vol*.⁸⁹ Volgens Stoett zegt men in Zuid-Nederland voor het zakken voor een examen ook *hij valt er door gelijk door een mande zonder boôm*; en *door de mand vallen* wordt daar gezegd voor mislukken, afgewezen worden bij een examen, wat in het Duits is *einen Korb (ohne Boden) bekommen*, terwijl in het Frans wel wordt gezegd: *donner à quelqu'un une serviette*.⁹⁰ Wander noteert bij *Den Korb bekommen*, wat hetzelfde is als *Die Schaufel bekommen*: ‘Nach Neocorus galt bei den alten Dithmarsen: “eine Schuffel edder dergeliken bi der Döre als ein Teken der Weigeringe unde des Affschlages, unnd darumme desse Sprickwarter edder Schimpf up de, so dor den Korff gefallen, noch hütiges Dages geredet werden: Er heefft de Schuffel bekamen. Ey de Kleider sitten ehme umme dat Liff, als off se ehme mit Schuffeln darumb geschlagen were. Sindt ehme de Schenen ok blaw? Unde dergelike.”’⁹¹

⁸⁹ Gheurtz 2009, 95 n°454; Harrebomée I, 36, die verder vermeldt: *De bedelzak heeft een gat; De bedelzak heeft geen' bodem*. I, 65: *Het is een bodemloos vat*. Verder: *Twee nieten in een bodemloos mandje*. (WNT IX, 184 ‘Ik wierd beloond Met twee nieten in een boomeloozen mand’. Rosseau, *Zing. Kraamer* 45; *Nu is het eene mand zonder grond vullen*, d.i. een onbegonnen werk.) Het spreekwoord was zeer populair, want het komt ook voor bij Gheurtz 2009, 98 n°481: *Een bedelaers sack is nemmermeer vol*; Andriessoon (92.4): *Bedelaers sack en is nemmermeer vol*; Serv. 242 v.2: *Een bedelars tes en is nimmermeer vol*; Zeger C3 r4: *Een bedelaers tessche en is nemmermeer vol*. Seiler 1922, 223: *Der Geiz und der Bettelsack sind bodenlos*.

⁹⁰ Stoett 1974, 202 n°1020; 172 n°862. In Noord Brabant kent men ook *lelijk door de mand gevallen zijn* voor: heel mager geworden zijn. (Mandos, H. & M. Mandos-van de Pol, *De Brabantse spreekwoorden*, Waalre 1988, 340) Voor *donner une serviette*, vgl. *remporter une veste* (nt. 2). Wander (1964, II, 1539) vermeldt: *avoir reçu l'avoine* [haver], door een meisje afgewezen worden; Pools: ‘Jemand einen Erbsenkranz geben’. Vgl. AdC, in: *Volkskunde* 15, 1902, 200f: *recevoir de l'avoine*; en in Vosges: *donner le chat*. (*Mélusine* I, 454) In Herve in Wallonië zegt men van een jongeling wiens huwelijksaanzoek was afgeslagen: *Il a reçu un panier de prunes*, en te Laroche zegt men: *Vous irez rechercher votre miche*, te Luik: *N'allez-vous pas rechercher vos miches*. In het land van Aalst zegt men van de versmade minnaar (-ares): *Hij (zij) heeft een ajuin* (of: *een steen*) *gehad*, en dat doet – aldus De Cock – op een wezenlijk geschenk. Te Herve zendt men op de trouwdag een broodje met een rouwband omgeven naar de afgedankte minnaars (Monseur, in: *Bull. de Folklore* II, 33). Een *miche* is een ‘mik’ (brood), maar *miches* zijn (pop.) ‘billen’ of ‘tieten’. In H.-Bretagne heet het: *Il a reçu sa chieuve*. Dat hij werkelijk een *chieuve* kreeg, zou blijken uit: *Il la jette dans un champ, et elle reste là jusqu'à ce qu'un autre aille la chercher* (Sébillot, *C.P. de la H.-Bret.*, 94), hetgeen uiteraard niet letterlijk bedoeld is; de ander, die hem gaat zoeken, is gewoon de volgende die *de klos* is en *een blauwtje liep*. De *klos* zijn is hetzelfde als *de lul*, *de pineut*, *de dupe*, *de sigaar*, *de pisang*, *het haasje* zijn. De herkomst is moeilijk te bepalen. (Van Dale 1999, 431, 520) Een *klos* (5) is een brok, plomp stuk; (fig.) log, lichamenlijk of geestelijk plomp, onbehouwen persoon. (Van Dale 1984, 1378) Een *dupe* is de bedrogene, iemand die *duped* is, van *dupe*, cheat, make a fool of; deceive (Hornby, 275), Frans *duper*, bedriegen, beetnemen. Volgens DAF 193 is *dupe*, *duppe* (15e-16e e.) ‘huppe’, de vogel hop, die doorgaat voor oerdom (stupide); vgl. Skeat, 129: The OF *dupe* meant a hoopoe; whence *dupe*, a dupe, because the bird was easily caught. Harrebomée I, 333 meldt: *Iemand den hopzak zenden*, met de uitleg: ‘Deze uitdrukking is uit een oud kluchtspel ontleend, en dient ter beschimping van den ouden vrijer. *Men zendt hem den hopzak*, opdat hij daarin gesold zou kunnen worden.’ Sollen (op en neer gooien; jonassen; heen en weer trekken) is ‘willekeurig met iemand omspringen’, een *loopje met iemand nemen*: *hij laat niet met zich sollen*. (Van Dale 1984, 2651) *Sollen* en *klossen* zijn beide vormen van het *kolfspel* spelen: *sol* en *klos* heet de bal, waarmee wordt gespeeld. (Verdam, 296: *closse*, vgl. *cloot*; 556: *solle*) *Ik ben het haasje* is in het Engels *I'm screwed, fucked*, hetgeen in het Nederlands *verneukt* is, ook *belazerd*, *bedonderd*, *besodemieterd*. Vgl. *Je kunt m'n rug op*, etc. Volgens Hornby, 779: *be screwed, drunk*. Cf. *screw over* = verneuken.

⁹¹ Wander 1984, II, 1538 (Neocorus I, 104). Voor de blauwe schenen, zie: een blauwtje lopen. Vgl. Mensing, *Schl.-Holst. Wb.* IV, 435: *Schuff(f)el*, Neok. 1, 104 berichtet von der Dithmarschen Sitte, dem abgewiesenen Freier eine Schaufel vor die Tür zu setzen; noch jetzt sind dafür Wendungen bekannt wie: *se hett em de Schüffel geben* oder *vör de Dör sett*; *he hett de Schüffel kregen* oder *sik en Schüffel haalt*. Soms bond men ook bij de onwelkom zijnde vrijer een *Schaufel* aan de staart van zijn paard of wierp hem de *Schaufel* op de wagen. *Schüffeln* b) dem Freier eine abschlägige Antwort geben. *Schüffel-breef*, Absagebrief; hetzelfde als *Korf-breef*, met de uitdrukking *se hett em 'n Korf geben*, met het verhaal dat het in Noordfriesland gewoonte was bij de afwijzing van een vrijer een oude korf over de schoorsteen te stulpen. (ID., III, 265; *Jb.f.Ldk.* 10, 369) Wander (IV, 114 n°9) heeft bij *Enen die Schüffel geben*, zoveel wie den Korb; einen Freier abweisen. Im Dithmarschen: *Se* [moet zijn: *he*] *hefft die Schüffel bekommen*, eine abschlägige Antwort des Mädchens. Man stellte eine Schaufel hinter [moet zijn ‘voor’, want hoe

Volgens Buschan hoeft de afgewezen vrijer niet voor zijn eigen spot te zorgen: andere knapen planten voor hem een bezem of een ander smadelijk teken op de mesthoop. Bij de oude Dithmarschen zette men een *Schaufel* als teken van de korf voor de deur: *He heft de Scheffel bekammen!* In Obergailtal schilderde men voor hem een hamer, *Schlegel*, op de buitenmuur van het huis. In Billigheim zette men voor hem een sleedoorn (Schwarzdorn) op de mesthoop. In het Bergische droegen de knapen een zware steen in het huis, die hij in zijn eentje niet weg kon krijgen. Ging iemand met een ander trouwen, dan werd de verlatene te grazen genomen. Men strooit haksel over hem, zet bij hem een stroman op het dak of achter het huis, maakt ketelmuziek voor het huis van de vroegere 'schat' en brengt hem een grote korenzeef, hetgeen *durchfallen* betekent. In de Eifel wordt bij de verlatene een bodemloze korf over het hoofd gestulpt. Bij Tondern werpt men bij hem een met lompen omklede turfkorf op het huis.⁹² In de omgeving van Lyon pleegde de vrijer het meisje, dat hij wilde trouwen, een paar klompen te schenken. Als ze de linker aandeed, dan gold de werving als aangenomen, trok ze de rechter aan, dan was deze afgewezen.⁹³

Voor Röhrich vindt de uitdrukking *durchfallen* (zakken) van een examen zijn verklaring in het door de mand vallen van vrijers: 'wen der prüfende Teil nicht für gut befindet, den läßt er durchfallen wie das Mädchen den unwillkommenen Werber.' Reeds bij Joh. Pauli: 'Also fiel der gut Herr (der Prüfling im Examen) durch den Korb.' In de *Historie vom reichen Mann und armen Lazarus* uit 1555 vertelt de schrijver van zijn studie: 'Da ich nun meint zu promovirn, / Setzt mich in Korb, ließ mir hoffieren. / Platsch, fiel ich durch den Korb hinweg / Und lag hienieden in dem Dreck.'⁹⁴ Dus ook hier is het door de mand vallen gebaseerd op het vallen van de bakkers in de drek.

Onduidelijk is welke handeling schuil gaat in het spreekwoord *De Moêr heeft gezworen, Dat zy het mantje met de boom om hoog zal gooien*, wat betekent dat ze (de moeder) schandaal zal maken om den vrijer van hare dochter tot het huwelijk te dwingen. Een andere aanwending luidt: *Hoo! Hoo! Zoo bruy ik het mandje met de Boom om hoogh, Wiljet men niet geeven, soo seljen selver niet dat van hebben*, wat alleen maar lijkt te zeggen, dat als ik het niet krijg, jij het ook niet zult hebben.⁹⁵

Toen Bouwen Aertvelt, de hoofdpersoon in Jan van Houts *Loterijspel* (1596), hertrouwde, was de bruidschat, die zijn vrouw meebracht, een mand, symbool voor de bedelarij. Bouwen was alles kwijtgeraakt en zijn vrouw bracht alleen een lege mand in. Volgens Koppenol geeft het *WNT* geen passende verklaring voor dit gebruik van het woord mand, maar de mand staat hier zeker symbool voor armoede en bedelarij (we zagen boven de *bodemloze mand* van de bedelaars).⁹⁶ Echter het geven van een mand bij het huwelijk wordt uitgelegd in het *HDA*, waar gesproken wordt over een gebruik in Frankrijk en mediterraan Noord-Afrika, bekend als de *corbeille de marriage*, een mand met spullen voor het huis, gegeven door de bruidegom aan de bruid. Ook

kan men hem anders al van buiten zien] die Thür, wodurch dem Kommenden der Antrag und der Verdruss der abschlägigen Antwort erspart wurde. *Schüffeln, abschüffeln*, einen Freier abweisen. Een *Schaufel* is een 'schop, schep.' (Van Dale 1984, 1089)

⁹² Buschan [1922], 348.

⁹³ Fillipetti & Trotreau 1987, 122. De linkerklomp werd bewaard. In Sologne zegt men van een zwanger jong meisje: *alle a cassé son sabiot* of ook *alle a cassé son sabiot pa' l'talon*, ze heeft haar klomp gebroken. [Wat in Nederland een teken van uiterste verbazing is: *Nou breekt me de klomp!*]

⁹⁴ Röhrich 1973, 530.

⁹⁵ *WNT* IX, 183f (v. d. Hoeven, *Koffyhuis* 20; Waltes, *Kl. v. Bolb. Jan* 14).

⁹⁶ Koppenol 1998, 197 en n. 20.

bestaat de gewoonte om voor de de overgave van de bruid eisende schare een mand met eten (snoep) van het dak van het afgesloten bruidshuis neer te laten. Ook wordt vermeld, dat in Engeland op Witte Donderdag evenveel armen op kosten van het hof werden gespijzigd als de koning of de koningin jaren telt. Deze spijzen werden voor iedere arme zorgvuldig in een mandje ingepakt en dan uitgedeeld. Naar deze gewoonte heet de dag in heel Engeland *Maundy Thursday*, d.w.z. ‘Korbdonnerstag’. Skeat zei hierover: ‘Spelman’s guess, that *maundy* is from *maund*, a basket, is as false as it is readily believed.’⁹⁷

Aanvullingen

Zie Reinsberg-Düringsfeld, *Traditions Belgique*, I, 143: mandjes geven aan aanbedene met Half-Vasten (Sinte Greef). Zie verder p. 145: *Zijn lief in ’t zout leggen, omleggen en uit ’t zout halen*. Zie p. 176 voor *Mandat*, op Witte Donderdag brood en geld geven aan 2 uitverkoren armen. Zie p. 216: meitakken ophangen bij meisjes; voddeventen & voddewyven; zie ook 217: de krote-dragen.

Mandaatbrood, daartoe gewijd (werd uitgedeeld aan elke Minnebroeder van Onser Vrouwe broederscap op Witte Donderdag. Mandaat noemde men de voetwassing op Witte Donderdag naar het eerste woord ‘mandatum’, waarmee de zang in deze plechtigheid begon. (*E.V.* 11, 1939, 86 n. 1)

Heeft [in Zuid Drenthe] de bruid vroeger een andere vrijer gehad, dan ontvangt deze op een avond, dat hij met zijn familie thuis zit, bezoek van enige meisjes en evenveel jongens, die hem een zoren (= dode) tak brengen, waaraan een paar groene blaadjes zijn gebonden. In een vers reiken ze deze aan de jonkman over, die daarvoor het gezelschap trakteert. Over de verzen bij het aanbieden van de zoren paal, ook aan het versmade meisje, zie men de *Oude Tijd* van 1869. (*Dr.Bl.* 9, 1909, 94f)

Een gebruik, 60 à 70 jaren geleden nog in het Noorden van Groningen in zwang, was het aanbieden van een lange, kalken pijp met toebehoren aan een op bezoek zijnde vrijer, door de jonge dochter, die dit bezoek had, ten teken dat een volgende ontmoeting haar niet aangenaam was. (*E.V.* 4, 1932, 233)

Werd een vrijer met zijn aanzoek afgewezen, dan placht men in Oostenrijk te zeggen: ‘Hij heeft een broek gekregen.’ Daarmee wil men spottenderwijze uitdrukken, dat hij in plaats van de verwachte kiel, die daar het vrouwelijk geslacht kentekent, het tegendeel bekwam, en dus ledig wegging. In ons land zegt men thans nog van iemand, die met de koophandel een verliespost oploopt, dat hij een broek aangekregen heeft. (*E.V.* 5, 159)

Harrebomée heeft het spreekwoord: *Hij heeft eene fulpen broek verdiend*, en merkt op: ‘*Fulp* is *fluweel*, en de zachtheid der stof wordt op den bezitter overgebracht. Men bezigt het spreekwoord voor een’ vleijer. Vroeger plagt men iemand, die een huwelijk bemiddeld had, werkelijk eene fulpen broek te vereeren.’ (I, 93a)

⁹⁷ Haberlandt, in: *HDA* V, 241f; Skeat, 268: *Maundy*, ME *maundee*, a command, used with esp. reference to the text: *Mandatum nouum*. (John, 13:34) *DAF* 397: *mander*, commander. Dat er wel degelijk werd uitgedeeld maar dan geld zegt Webster, 617 bij *maundy money*, specially minted coin given to the poor by a royal personage in a Maundy Thursday ceremony, esp. in Westminster Abbey (met dezelfde uitleg van *maundy* als Skeat). Zie ook Verdam, 345: *mandate*, *mandaet*, de voetwassing van Christus op den witten Donderdag; *mandate(n)broot*, brood dat op witten Donderdag wordt uitgedeeld; *mandatenschotel*, een schotel of bord, bij die uitdeelingen gebruikt. Cf. *manderen*, opdragen, toevertrouwen. Littré, *Dict. de la Langue Française*, Paris 1889, I, 806: *Corbeille de mariage*, parures et bijoux que le futur envoie à sa fiancée dans une corbeille d’ornement. Il a dépensé tant pour la corbeille (flink betaald voor de mand).

Afb. 2: Man in houten huik rondgeleid

Afb. 3: Pillory (*pilori*) = Schandpaal